БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНА ПИТАЊА, КУЛТУРУ
И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

https://doi.org/10.46630/bs.1.2026

УДК 3+94 ISSN 2406 - 1190

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

Часопис за друштвена питања, културу и регионални развој

Година XIII, број 1

Главни и одговорни уредник
Љубиша Митровић, професор емеритус

Уредници
Ема Миљковић Бојанић (историја и култура)
Милорад Божић (регионални развој и сарадња)
Драган Тодоровић (друштвена питања и социологија)

Секретар редакције
Ивана Божић Миљковић

Редакција
Зоран Арацки, Ненад Благојевић, Вихрен Бузов (Бугарска), Данијела Гавриловић, Зоран Димић, Златко Жоглев (Македонија), Ана Коцић, Александар Лучинеску (Румунија), Јордана Марковић, Божо Милошевић, Весна Милтојевић, Борис Попиванов (Бугарска), Данијела Поповић, Иван Цветановић, Урош Шуваковић

Савет
Председник: Горан Максимовић
Чланови: Невил С. Арачиге Дон (САД), Јован Базић, Никола Божиловић, Вјекослав Бутиган, Зоран Видојевић, Срђан Вукадиновић (Црна Гора), Владимир Вулетић, Николај Генов (Немачка), Петре Георгиевски (Македонија), Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Жунић, Ђокица Јовановић, Вјеран Катунарић (Хрватска), Јонут Којокару (Румунија), Брацо Ковачевић (Босна и Херцеговина), Мирјана Кристовић, Тодор Куљић, Горан Максимовић (председник Савета), Љубинко Милосављевић, Петар-Емил Митев (Бугарска), Љубиша Митровић, Павел Ољхов (Русија), Думитру Отовеску (Румунија), Миливоје Павловић, Васил Проданов (Бугарска), Александар Растовић, Предраг Симић, Драгана Стјепановић Захаријевски, Дарко Танасковић, Синиша Таталовић (Хрватска), Абидин Темизер (Турска), Сергеј Флере, Хараламбос Цекерис (Грчка), Иван Цвитковић (Босна и Херцеговина), Валентин Шаленко (Русија)

Ниш 2026.

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНА ПИТАЊА, КУЛТУРУ
И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

Година XIII/1

Ниш 2026.

УДК 3+94 ISSN 2406 - 1190

BALKAN SYNTHESES

Journal for social issues, culture and regional development

Vol. XIII, Number 1

Editor-in-Chief
Ljubiša Mitrović, Professor Emeritus

Editors
Ema Miljković Bojanić (history and culture)
Milorad Božić (regional development and cooperation)
Dragan Todorović (social issues and sociology)

Technical Secretary
Ivana Božić Miljković

Editorial Staff
Zoran Aracki, Nenad Blagojević, Vihren Bouzov (Bulgaria), Danijela Gavrilović, Zoran Dimić, Zlatko Žoglev (Makedonija), Ana Kocić, Alexandar Luchinescu (Romania), Jordana Marković, Božo Milošević, Vesna Miltojević, Boris Popivanov (Bulgaria), Danijela Popović, Ivan Cvetanović, Uroš Šuvaković

Council
President: Goran Maksimović
Members:Neville S. Arachchige Don (USA), Jovan Bazić, Nikola Božilović, Vjekoslav Butigan, Zoran Vidojević, Srđan Vukadinović (Montenegro), Vladimir Vuletić, Nikolai Genov (Germany), Petre Georgievski (Macedonia), Dragoljub B. Đorđević, Dragan Žunić, Đokica Jovanović, Vjeran Katunarić (Croatia), Ionut Cojocaru (Romania), Braco Kovačević (Bosnia and Herzegovina), Mirjana Kristović, Todor Kuljić, Goran Maksimović (President of Council), Ljubinko Milosavljević, Petar-Emil Mitev (Bulgaria), Ljubiša Mitrović, Pavel Olhov (Russia), Dumitru Otovescu (Romania), Milivoje Pavlović, Vasil Prodanov (Bulgaria), Aleksandar Rastović, Predrag Simić, Dragana Stjepanović Zaharijevski, Darko Tanasković, Siniša Tatalović (Croatia), Abidin Temizer (Turkey), Sergej Flere (Slovenia), Charalambos Tzekeris (Grčka), Ivan Cvitković (Bosnia and Herzegovina), Valentin Shalenko (Russia)

Niš 2026.

University of Niš
Faculty of Philosophy

BALKAN SYNTHESES

JOURNAL FOR SOCIAL ISSUES, CULTURE
AND REGIONAL DEVELOPMENT

Vol. XIII, Number 1

Niš 2026.

САДРЖАЈ

Andrea Andrejević Panić, Aleksandar Kostić and Slobodan Cvetanović 9
FRACTAL DYNAMICS OF THE INNOVATION ECOSYSTEM: THE CASE OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Драгана Пешић Јенаћковић и Гордана Гаврић 31
СОЦИОЛОШКИ АСПЕКТИ ПАНДЕМИЈА С ОСВРТОМ НА ПАНДЕМИЈУ ИЗАЗВАНУ ВИРУСОМ КОРОНА

Иван Башчаревић и Ђорђе Радовановић 45
СРБИЈА 1988–1989 – ВРЕМЕ КАДА СЕ „ДОГОДИО НАРОД”

ПРИКАЗИ

Ивана Чукановић 59
ЦИНЦАРИ НА БАЛКАНУ

Ања Јовановић 63
ЗАЈДЕ БАЦА

UDK 316.42:330.1(497.11)
https://doi.org/10.46630/bs.1.2026.01

Andrea Andrejević Panić[1]
Educons University
Faculty of Business Studies
Sremska Kamenica

Aleksandar Kostić
University of Priština with temporary headquarters in Kosovska Mitrovica
Kosovska Mitrovica

Slobodan Cvetanović
Educons University
Faculty of Business Studies
Sremska Kamenica

FRACTAL DYNAMICS OF THE INNOVATION ECOSYSTEM: THE CASE OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary

The paper explores the theoretical framework of fractal innovation ecosystems as a contemporary approach to understanding the structure and dynamics of innovation processes, focusing on three key dimensions of fractality: self-similarity, scalability, and emergence in the context of the Republic of Serbia. The concept of fractality enables a deeper insight into complex, self-similar, and multilayered patterns that shape innovation networks and their adaptive dynamics. It refers to a model that integrates the key concepts of national innovation systems, helix innovation models, and the open innovation paradigm, while explaining the mechanisms through which local patterns shape global structures and enable the diffusion of innovations without loss of identity.

Empirical examples from Serbia confirm the relevance and applicability of the fractal approach. Local technology parks, startup communities in smaller cities, informal mentorships, and digital collaboration platforms demonstrate the model's capacity to shape policies that reflect local specificities while enhancing global competitiveness. Fractal logic allows the transfer of successful patterns from urban centers to less developed regions without the need for institutional reconstruction, ensuring scalability while preserving functionality.

It is concluded that the fractal innovation ecosystem represents a relevant theoretical and practical framework for understanding and advancing innovation in contemporary economic conditions.

Key words: fractal innovation ecosystem, self-similarity, scalability, emergence, innovation, Republic of Serbia.

INTRODUCTION

In an age defined by rapid technological advancement and pervasive digital transformation, innovation no longer emerges from isolated research laboratories but unfolds within complex, multilayered ecosystems that bring together a wide spectrum of actors, ranging from startups and

[1] andrea.andrejevic@educons.edu.rs

universities to corporations and public institutions. Traditional models of innovation analysis often fall short in capturing the complexity, nonlinearity, and interdependence inherent in these systems, thereby creating a need for new theoretical frameworks.

One of the contemporary perspectives on understanding innovation is the concept of *innovation ecosystems*, within which the *fractal innovation ecosystem* stands out as a distinctive model grounded in the principles of complexity theory and fractal geometry (Carayannis & Campbell, 2012). Fractality, defined as a system's ability to display self-similar patterns across different scales, provides a deeper insight into the structure and dynamics of innovation processes (Arthur, 2009).

The structure of a fractal innovation ecosystem rests on three fundamental dimensions: self-similarity, scalability, and emergence. These dimensions determine how innovations are created, disseminated, and transformed within interconnected systems (Carayannis & Campbell, 2009). For the ecosystem to function effectively, it is also essential to recognize several *auxiliary dimensions,* elements that, while not forming the system's core logic, enable the operationalization of its key principles. Although secondary in structure, these dimensions are vital for translating fractal principles into practical innovation environments. Their identification and management form the foundation for designing resilient, adaptive, and creative innovation ecosystems, especially in light of contemporary challenges and the growing demand for sustainable development.

As first articulated by Mandelbrot (1982), *fractality* refers to geometric forms that exhibit self-similarity, where patterns repeat at multiple levels of scale. In nature, fractal structures can be observed in clouds, coastlines, mountain ranges, and vascular systems; in social systems, fractality manifests through recurring patterns of behavior, organization, and communication. Mandelbrot's theory of fractal geometry made it possible to model structures that elude traditional Euclidean analysis, opening the door to interdisciplinary applications in economics, biology, art, and increasingly, innovation studies (Mandelbrot, 1997).

Within innovation ecosystems, fractality is reflected in the recurring patterns of collaboration, organization, and value creation, regardless of the system's size or level. This perspective reframes innovation not as a linear progression but as a dynamic, evolving network shaped by iterative and nonlinear interactions.

The purpose of this paper is to theoretically elaborate the key foundational dimensions of the fractal innovation ecosystem and to develop an analytical framework that facilitates their systematic understanding. Beginning with a critical examination of existing theoretical approaches in innovation studies, the paper aims to contribute to the further conceptualization of contemporary innovation paradigms, emphasizing the complexity and multilayered nature of challenges that define modern sociotechnological contexts.

Methodologically, the research relies on qualitative analysis of secondary sources, including relevant academic literature on innovation ecosystems, strategic documents issued by the Government of the Republic of Serbia concerning innovation and digital transformation, and reports from science and technology parks operating within the national innovation landscape. In doing so, the paper seeks to provide a theoretically grounded foundation for designing innovation strategies suited to the dynamic and uncertain conditions of contemporary development.

THE INNOVATION ECOSYSTEM AS A RESULT OF SYNTHESIZING PREVIOUS THEORETICAL EXPLANATIONS OF INNOVATION PROCESSES: LITERATURE REVIEW

The concept of the *innovation ecosystem* represents an integration of several earlier theoretical perspectives on innovation. Among the most significant are the *national innovation system*, *helix models of innovation*, and the *open innovation* paradigm. Adner (2006) defines an innovation ecosystem as a network of interdependent actors whose collective efforts generate value through collaboration.

The *national innovation system* offers a framework for analyzing innovation within the specific institutional, cultural, and political context of a given country. Innovation is understood not as an isolated event but as the outcome of interactions among enterprises, universities, research institutes, government agencies, and financial intermediaries. The term "national" underscores the role of the state in shaping the regulatory and policy environment, while "system" highlights the interconnected institutions that collectively determine a nation's innovative capacity.

The *helix models of innovation* extend this understanding by emphasizing the interactions among universities, industry, government, civil society, and the natural environment. These models are based on the premise that innovation arises not solely from market dynamics but from the synergy of knowledge creation, economic activity, and institutional support—promoting the generation and dissemination of socially valuable and sustainable innovations (Cvetanović et al., 2025).

The *open innovation* model, introduced by Chesbrough (2003), marked a paradigm shift in innovation management by transcending the boundaries of closed R&D systems. In this model, companies leverage external knowledge by forming partnerships with startups, universities, suppliers, and even competitors. Open innovation involves a two-way flow of knowledge, outward (through licensing, spin-offs) and inward (through crowdsourcing, strategic alliances). Subsequent works (Chesbrough & Bogers, 2014) further emphasize that open innovation is a distributed process that requires managing knowledge across organizational boundaries, utilizing mechanisms such as joint development, corporate venturing, and digital platforms (see Table 1).

Table 1
Relevant Theoretical Explanations of Innovation Processes

Model	Explanation of the Innovation Process
Structure	Innovation develops through institutional coordination, involving the roles of the state, universities, and industry (Freeman, 1987; Lundvall, 1992).
National innovation system	Connects systemic interactions with iterative development (Etzkowitz & Leydesdorff, 2000; Carayannis et al., 2015).
Helix models of innovation	Innovation emerges through the interaction of multiple actors: universities, industry, government, civil society, and nature (Etzkowitz & Leydesdorff, 2000; Carayannis & Campbell, 2012).
Open innovation model	Innovation is fostered through external collaboration, knowledge exchange, and the use of both external and internal ideas (Chesbrough, 2003)..
Innovation ecosystem	Innovation evolves within a network of actors who share resources, knowledge, and infrastructure (Adner, 2006; Autio & Thomas, 2014).

Source: *Authors*

The ecosystem concept, rooted in a biological metaphor, conceptualizes innovation as the outcome of a web of interactions among diverse actors, emphasizing dynamics, reciprocity, and interdependence. Moore (1993, 1996) introduced the term business ecosystem, redefining firms as members of a broader economic community in which they both cooperate and compete. He underscored the dual importance of collaboration and rivalry, arguing that within a business ecosystem, companies co-evolve their capabilities around emerging innovations, working together and against one another to advance new products, satisfy customer needs, and drive subsequent waves of innovation. This idea was later extended to the broader notion of an innovation ecosystem, encompassing networks of organizations and individuals that mutually support and enhance one another through both cooperative and competitive interactions.

Adner (2006) stresses the significance of aligning complementary innovations and cautions against ecosystem risk, the idea that the success of any single innovation depends on whether other actors are ready to innovate in tandem. Autio and Thomas (2014) further highlight the multilayered structure of innovation ecosystems, noting that they operate simultaneously at local, regional, and global scales.

The transition from the business ecosystem to the innovation ecosystem has, however, tended to shift the analytical focus too heavily toward collaboration, often at the expense of recognizing competition. Additionally, the interchangeable nature of artifacts and resources, including technological innovations, has been largely overlooked in many definitions, despite being essential in both natural and artificial ecosystems. Earlier theoretical frameworks have been instrumental in identifying systemic aspects of innovation, such as strategies for shaping interfaces to create complementary advantages among actors. Yet, by concentrating primarily on collaboration while neglecting competition and the material dimension of innovation, these definitions have traded precision for simplicity.

Consequently, they frequently remain either overly broad and vague or, conversely, economically impractical (O'Brien, 2023).

Unlike the concept of the national innovation system, which is largely static and institutionally bounded, defined by national borders and formalized structures (Lundvall, 1992), the innovation ecosystem embodies a dynamic, open, and adaptive framework that enables flexible interaction across diverse social, economic, and technological contexts (Millard, 2018). While helix models, such as the Triple Helix approach, emphasize the roles of specific actors, universities, industry, and government, in shaping innovation processes (Etzkowitz & Leydesdorff, 2000), the ecosystem perspective focuses on emergence: the spontaneous formation of innovation through nonlinear, multidirectional interactions that arise independently of institutional rules or hierarchies (Moore, 1999).

Compared with the open innovation model, which primarily addresses knowledge flows across organizational boundaries (Chesbrough, 2003), the ecosystem framework offers a broader systemic view. In this framework, openness is not only permitted but also functionally enacted through interactive mechanisms of resource sharing, information exchange, and competence transfer (Millard, 2018).

Synthesizing these theoretical approaches provides a more comprehensive understanding of contemporary innovation processes, acknowledging their complexity, layered structure, and deep contextual dependence. The innovation ecosystem thus emerges as the most suitable analytical and operational model for designing development policies that foster inclusivity, resilience, and sustainability. Granstrand and Holgersson (2020) define innovation ecosystems as evolving configurations of actors, activities, artifacts, institutions, and relationships, encompassing both cooperative and competitive links, that collectively determine the innovative performance of individual participants or groups. This systemic lens enables a richer understanding of innovation as a phenomenon shaped by complex interdependencies, multilayered structures, and contextual variability.

In contrast to traditional institutional models built on formal hierarchies and fixed relationships, innovation ecosystems depend not merely on the presence of actors such as universities, accelerators, investors, and research centers, but on the quality of their interrelations, the intensity of their exchanges, and their capacity to co-create value. Their effectiveness arises from the ability of participants to collaborate, adapt to environmental changes, and generate synergistic outcomes, where shifts in one part of the system can trigger reflective and transformative effects across the whole. In this context, constructing an enabling institutional framework, encompassing strategic innovation policy, corporate and research infrastructures, and facilitative mechanisms such as education systems, regulatory frameworks, and financial instruments, becomes a fundamental prerequisite for enhancing innovation capacity and ensuring sustainable socioeconomic development (Millard, 2018).

In contemporary scholarship, innovation ecosystems are described as dynamic configurations characterized by variable actors, activities, and institutional arrangements whose structures cannot be predetermined or uni-

versally replicated. The typology of these ecosystems depends on multiple contextual factors, including the size of the urban area, the number and type of participating entities, their developmental stage, sectoral specialization, and the presence of leading organizations with clearly articulated strategic objectives. Empirical studies suggest that ecosystems functioning at the national or international level—and those supported by formal institutional structures such as incubators, cluster organizations, and technology parks—tend to achieve greater success than local initiatives built primarily on informal community networks (Komorowski, 2019).

FRACTAL INNOVATION ECOSYSTEMS: MULTIDIMENSIONALITY AND MULTILAYERED DYNAMICS OF INNOVATION

The *fractal innovation ecosystem* offers a theoretical framework that mirrors the complexity of the contemporary world. Its capacity to integrate diverse sources of knowledge, broaden the spectrum of participating actors, and interlink innovation with social and ecological dimensions renders it particularly relevant for developing strategies of smart specialization and sustainable innovation policy.

In comparison with the classical innovation ecosystem model, the fractal approach introduces several conceptual and structural innovations that reshape the understanding of how creativity, collaboration, and systemic adaptability interact within complex environments (see Table 2).

Table 2
Innovations of the Fractal Approach

Dimension	Innovation of the Fractal Approach
Structure	Establishes fractal logic with universal patterns of action (Carayannis & Campbell, 2012).
Operational mechanism	Connects systemic interactions with iterative development (Etzkowitz & Leydesdorff, 2000; Carayannis et al., 2015).
Actors	Expands the spectrum of relevant stakeholders (Carayannis & Campbell, 2012).
Knowledge	Innovation emerges from the integration of heterogeneous knowledge sources (Carayannis & Campbell, 2012).
Epistemological frame	Broadens the perspective toward a sustainable understanding of innovation (Max-Neef, 2005; Carayannis & Campbell, 2012).

Source: *Authors*

An analysis of the dimensions presented indicates that the *fractal innovation ecosystem* marks a significant conceptual shift from traditional models of innovation ecosystems. Whereas classical approaches primarily emphasize coordination among actors and the complementarity of resources within a single level, whether industrial, network-based, or platform-oriented, the fractal approach introduces a multi-level, self-similar logic that allows the same innovation principles to be applied simultaneously at the micro, meso, macro, and meta levels (Carayannis & Campbell, 2009; 2012).

A further novelty of the fractal framework lies in its integration of helix models into the broader ecosystem structure. In addition to conventional actors, enterprises, universities, and the state, the fractal system incorporates the wider public, as well as cultural and ecological dimensions, emphasizing the interdependence and spiral dynamics of innovation processes. This integration enables the coexistence of multiple levels and types of actors, representing an evolutionary advancement beyond earlier, more static ecosystem models.

A defining characteristic of the fractal innovation ecosystem is its *epistemological scope*. It adopts the logic of helix innovation systems through the simultaneous application of disciplinary, transdisciplinary, and hybrid paradigms of knowledge creation. Innovation is no longer perceived merely as a product of market mechanisms or technological coordination but as the outcome of diverse and interrelated knowledge sources and approaches. This epistemological diversity allows for a more profound understanding of how innovations emerge and evolve within complex, dynamic systems-particularly in the context of global challenges and sustainable development imperatives.

The fractal innovation system also introduces a new paradigm of innovation *decentralization*, enabling local capacities to develop autonomously while maintaining coherence with broader strategic frameworks. In the Serbian context, this approach implies the strengthening of regional innovation centers, fostering stronger links among universities, local governments, and the civil sector, all while remaining aligned with national innovation objectives.

Fractal innovation ecosystems thus embody a new paradigm for understanding and managing innovation, grounded in the principles of *self-similarity, scalability,* and *emergence*. These principles facilitate more effective modeling and analysis of innovation processes within complex contemporary economic and social environments, providing fertile ground for further empirical research and practical applications in both national and international innovation policy frameworks.

The concept of the fractal innovation ecosystem rests on three core dimensions that define its structure and functionality: *self-similarity, scalability, and emergence* (see Table 3). These dimensions do not function independently but interact in an interconnected and synergistic manner, collectively oriented toward generating innovative value. Their application enables decentralized yet coordinated innovation processes guided by shared systemic principles.

Table 3.
Core Dimensions of the Fractal Innovation Ecosystem and Their Key Characteristics

Dimension	**Knowledge transfer**	**Exchange of knowledge, technology, and resources between sectors**
Self-similarity	Pattern repetition across multiple levels Modular structure Structural coherenceLearning from feedback	Innovation units operate according to the same principles at different scales, facilitating connectivity and knowledge exchange (Carayannis & Campbell, 2009; Arthur, 2009).
Scalability	Adaptability to scale Efficient expansion Preservation of functionality	Systems can expand without losing efficiency, while maintaining the core logic of the innovation process (Carayannis & Campbell, 2012).
Emergence	Unexpected outcomes Actor synergy Self-organization	Complex innovations arise spontaneously from the interaction of simple elements, without central control (O'Brien et al., 2023).

Source: *Authors*

Within the fractal innovation framework, self-similarity ensures structural stability by reproducing successful patterns across different levels of the system. Scalability enables the expansion of innovation capacities without compromising identity or functionality, while emergence generates new value through the spontaneous interaction of diverse actors. In this model, innovations are not the product of centralized planning but arise organically from decentralized units that share common principles and operational logics.

Self-similarity refers to a system's capacity to reproduce analogous patterns at multiple levels of organization, from local initiatives to global innovation networks. As a foundational property of fractal systems, self-similarity describes how recurring patterns emerge across scales, from wholes to their constituent parts. where each "cell" of the system retains the essential functions and relationships of the larger whole (Warnecke, 1993).

In the context of a fractal innovation ecosystem, self-similarity does not imply the identical replication of forms but rather the recognition of structural and functional analogies that recur across contexts. For instance, the operational dynamics of a small startup community may mirror those found in large-scale technology clusters, reflecting core principles such as collaboration, knowledge sharing, and adaptability (Arthur, 2009).

Viewed through the lens of self-similarity, the fractal innovation ecosystem can be understood as a network of interconnected entities that operate according to shared principles yet differ in scale, intensity, and local specificity. This structure allows successful models to be replicated and adapted across diverse environments without loss of coherence. Moreover, self-similarity facilitates the identification of potential synergies and points of friction, as behavioral patterns can be anticipated based on earlier experiences in other parts of the system (Holland, 1995).

Beyond its analytical function, self-similarity carries *normative* potential. It suggests that innovation policies can be designed to stimulate local initiatives that reflect and reinforce broader systemic objectives, thereby enabling decentralized yet coordinated development. The fractal perspective thus provides a foundation for adaptive strategies built on network dynamics, open collaboration, and the evolutionary expansion of innovation capacities (Carayannis & Campbell, 2012).

Scalability, as a defining dimension of the fractal innovation ecosystem, denotes the system's intrinsic ability to expand, evolve, and transform while preserving its structural integrity and functional coherence. Its application supports the design of innovation strategies that are simultaneously locally grounded and globally connected, ensuring sustainability, resilience, and evolutionary potential within contemporary socio-technological environments.

Scalability also enhances system resilience. In fractal ecosystems, innovation processes are distributed across networks of interconnected actors rather than concentrated within centralized structures. This distribution enables the system to maintain functionality even in the face of disruption, as local nodes can reorganize and assume broader systemic roles. Consequently, fractal ecosystems are particularly suited to turbulent and uncertain environments, where adaptability, responsiveness, and agility are decisive factors of success.

Emergence embodies unpredictability, creativity, and the spontaneous generation of complexity. Within fractal innovation ecosystems, innovations rarely follow predefined strategic plans; instead, they arise through serendipitous encounters, experimentation, and unplanned synergies. This inherent uncertainty is not a limitation but a strength, allowing the system to generate outcomes that transcend initial expectations and open new developmental trajectories.

In practice, emergence manifests through the spontaneous creation of innovative solutions, business models, and technological paradigms resulting from dynamic interactions among entrepreneurs, researchers, institutions, and users. These interactions evolve within networks of collaboration characterized by feedback loops and adaptive learning. Hence, innovations emerge not from centralized design but as expressions of the system's *collective intelligence*.

This emergent process facilitates the organic evolution of innovation through unpredictable yet productive exchanges. It fosters experimentation, openness, and evolutionary growth, positioning the fractal innovation ecosystem as particularly well-suited to complex and volatile envi-

ronments where agility, adaptability, and creativity are essential success factors. The fractal structure of the system allows patterns of innovative activity to recur and scale across multiple levels, from local communities to global networks, where emergent properties do not dissipate but rather transform and adapt to new contexts. For example, a local initiative in the field of the circular economy may generate models later applied successfully in international contexts, retaining core principles while developing new functionalities through interaction with broader institutional and cultural environments (Carayannis & Campbell, 2012).

For this reason, emergence within the fractal innovation ecosystem should not be regarded as a byproduct but as a *central mechanism of evolution*. It enables systems to adapt, transform, and grow in response to environmental shifts without depending on rigid hierarchies or centralized control. The fractal perspective on innovation thus reinforces principles of decentralization, openness, and experimental culture, where value creation arises primarily from interaction rather than command.

Together, the three dimensions, self-similarity, scalability, and emergence, enable innovation ecosystems to remain dynamic, flexible, and continuously evolving. Much like naturally occurring fractals that sustain recognizable patterns while constantly transforming, fractal innovation systems harmonize stability with change.

In addition to these core dimensions, auxiliary dimensions play a critical role in fine-tuning the operation of fractal innovation ecosystems. While they do not embody the system's structural logic, they ensure its practical functionality within specific contexts, objectives, and resource constraints. Table 4 summarizes the most frequently cited auxiliary dimensions identified in the literature.

Table 4
Auxiliary Dimensions of Fractal Innovation Ecosystems and Their Key Characteristics

Auxiliary Dimension	**Key Characteristics**	**Explanation**
First intersection	Knowledge transfer	Exchange of knowledge, technology, and resources between sectors
Adaptiveness	Flexibility in changing conditions Learning from feedback	The system adapts to external changes and internal challenges through iterative processes and reflection (Carayannis & Campbell, 2009; O'Brien et al., 2023).
Interconnectivity	Networked actor connections Horizontal and vertical communication	Enables the exchange of knowledge, resources, and ideas across different levels and sectors within the ecosystem (Carayannis & Campbell, 2012).

Transparency	Process openness Clear rules and information accessibility	Builds trust among participants and facilitates collaboration through accessible data and open standards (Nambisan & Baron, 2013).
Resilience	Resistance to disruptions Rapid recovery and reorganization	The system can withstand stressful situations and reorganize quickly without losing core functionality (Matic & Matic, 2022).
Participativeness	Inclusion of diverse actors Democratic decision-making	Ensures that diverse voices are acknowledged, enhancing the relevance and legitimacy of innovation processes (Carayannis & Campbell, 2009).
Temporality	Consideration of time cycles Long-term and short-term planning	The system balances immediate needs with strategic goals, taking into account developmental rhythms (O'Brien et al., 2023).

Source: *Authors*

Auxiliary dimensions of the fractal innovation system do not operate independently but intertwine and reinforce one another, making the fractal innovation ecosystem capable of evolving within an inherently complex and unpredictable environment. Their integration enables the system to be simultaneously resilient, open, and adaptive, creating fertile ground for the emergence of relevant, sustainable, and socially desirable innovations.

KEY ELEMENTS OF THE CORE DIMENSIONS OF THE FRACTAL INNOVATION ECOSYSTEM OF THE REPUBLIC OF SERBIA

This section highlights how Serbia's innovation ecosystem increasingly mirrors the structure and logic of a *fractal innovation system*, where successful development models repeat across different levels of organization, from national strategies to regional parks and individual startups. The key characteristic, *self-similarity*, manifests through the consistent replication of operational patterns and collaboration models across scales, ensuring systemic coherence, adaptability, and scalability.

Self-Similarity of the Fractal Innovation Ecosystem in Republic of Serbia

At the *macro level*, Serbia shows strong innovation inputs but moderate output performance (47th vs. 60th in the Global Innovation Index 2024), suggesting unused potential and a "fractal gap" between resources and outcomes. National strategies such as the *Smart Specialization Strategy* and the *Artificial Intelligence Development Strategy (2020–2025)* define the systemic framework that cascades down through the ecosystem.

At the *meso level*, *science and technology parks* in Belgrade, Niš, Novi Sad, and Čačak replicate the Belgrade park's model of mentorship,

internationalization, and financing, creating structurally similar innovation nodes. The Belgrade Science and Technology Park, with over *240 supported tech companies*, exemplifies this self-similar logic by fostering collaboration between universities, the private sector, and public policy.

At the *micro level*, the *Innovation Fund's programs,* such as *Mini Grants* and *Matching Grants,* extend this pattern by applying uniform design principles and evaluation mechanisms across all project stages. This standardization provides predictability and coherence while retaining flexibility in implementation.

The *Belgrade–Novi Sad innovation corridor* further demonstrates fractal replication, ranking among Europe's top 40 ecosystems for overall performance and top 20 for talent. The continued rise of *ICT exports* (€4.13 billion in 2024) shows how coherent, self-similar local systems contribute to macro-level success by strengthening knowledge and value chains.

The emerging *BIO4 Campus* represents a new macro-module, expanding Serbia's fractal architecture into life sciences. By integrating faculties, institutes, and laboratories under shared collaboration models, it multiplies local micro-modules, spin-offs, startups, and labs, while connecting them to global innovation networks.

Viewed through the lens of *complex systems theory*, Serbia's innovation ecosystem evolves through repeatable, stable institutional forms that enhance resilience and adaptive capacity. Yet, the persistence of *"bad fractals",* misalignments between universities and industry or between national and regional priorities, can fragment systemic coherence. Overcoming these gaps demands policy and regulatory harmonization aligned with EU frameworks.

In conclusion, Serbia's innovation landscape already reflects a *self-similar fractal geometry* characterized by recurring structures, strategic focus areas (S3, AI), modular science parks, replicable grant schemes, and strong international links. The next phase requires refined *"fractal tuning"*: building stronger feedback loops, ensuring open data exchange, and investing in mechanisms that convert inputs (talent, infrastructure) into outputs (patents, market value). Such alignment would consolidate the country's position within the global innovation ecosystem and enable sustainable, systemic evolution.

At the *macro level*, Serbia shows strong innovation inputs but moderate output performance (47th vs. 60th in the Global Innovation Index 2024), suggesting unused potential and a "fractal gap" between resources and outcomes. National strategies such as the *Smart Specialization Strategy* and the *Artificial Intelligence Development Strategy (2020–2025)* define the systemic framework that cascades down through the ecosystem.

At the *meso level*, *science and technology parks* in Belgrade, Niš, Novi Sad, and Čačak replicate the Belgrade park's model of mentorship, internationalization, and financing, creating structurally similar innovation nodes. The Belgrade Science and Technology Park, with over *240 supported tech companies*, exemplifies this self-similar logic by fostering collaboration between universities, the private sector, and public policy.

At the *micro level*, the *Innovation Fund's programs,* such as *Mini*

Grants and *Matching Grants,* extend this pattern by applying uniform design principles and evaluation mechanisms across all project stages. This standardization provides predictability and coherence while retaining flexibility in implementation.

The *Belgrade-Novi Sad innovation corridor* further demonstrates fractal replication, ranking among Europe's top 40 ecosystems for overall performance and top 20 for talent. The continued rise of *ICT exports* (€4.13 billion in 2024) shows how coherent, self-similar local systems contribute to macro-level success by strengthening knowledge and value chains.

The emerging *BIO4 Campus* represents a new macro-module, expanding Serbia's fractal architecture into life sciences. By integrating faculties, institutes, and laboratories under shared collaboration models, it multiplies local micro-modules, spin-offs, startups, and labs, while connecting them to global innovation networks.

Viewed through the lens of *complex systems theory*, Serbia's innovation ecosystem evolves through repeatable, stable institutional forms that enhance resilience and adaptive capacity. Yet, the persistence of *"bad fractals",* misalignments between universities and industry or between national and regional priorities, can fragment systemic coherence. Overcoming these gaps demands policy and regulatory harmonization aligned with EU frameworks.

In conclusion, Serbia's innovation landscape already reflects a *self-similar fractal geometry* characterized by recurring structures, strategic focus areas (S3, AI), modular science parks, replicable grant schemes, and strong international links. The next phase requires refined *"fractal tuning"*: building stronger feedback loops, ensuring open data exchange, and investing in mechanisms that convert inputs (talent, infrastructure) into outputs (patents, market value). Such alignment would consolidate the country's position within the global innovation ecosystem and enable sustainable, systemic evolution.

Scalability of the Fractal Innovation Ecosystem in Serbia

The scalability of the innovation ecosystem in the Republic of Serbia refers to the system's ability to expand, adapt, and respond to the growing needs of innovative actors, from startups to large enterprises. This dimension represents a key prerequisite for the country's long-term development and competitiveness in the global innovation landscape.

According to the European Innovation Scoreboard 2024, Serbia is recognized as an "emerging innovator," with an overall innovation index of 69.1, or 62.8% of the EU average, an increase of 4.4 points compared to the previous year (European Commission, 2024). Notably, there has been a rise in the number of small and medium-sized enterprises introducing product and process innovations, as well as a continuous increase in private sector investment in innovative activities. These indicators point to a strengthening capacity for scaling business models and technologies.

Digitalization, including widespread internet access and modern IT solutions, further accelerates the expansion of innovative ideas and enables their faster implementation in practice. Indicators of digital skills and broadband penetration show significant growth, with a digitalization index of 64.1 and broadband penetration of 87.6% in 2024 (European Commission, 2024).

A particular potential lies in the concept of the fractal innovation ecosystem, which enables successful models from urban centers such as Belgrade, Novi Sad, or Niš to be transferred to less developed regions, such as Eastern Serbia, without requiring complete institutional reconstruction. This fractal logic implies the repetition of efficient patterns with local adaptation, preserving the system's core functionality while allowing a flexible response to specific regional needs.

In this context, fractality is not merely a theoretical metaphor but an operational principle of scalability, allowing stable organizational forms (institutions with clear interfaces, standardized procedures, repetitive funding programs) to be replicated across different scales of the system, while maintaining coherence and resilience. This approach positions scalability as both a *developmental mechanism and a resilience strategy*: it promotes distributed innovation capacity, reduces regional asymmetries, and ensures that the national innovation ecosystem functions as an interconnected, evolving network capable of continuous self-renewal and expansion.

The scalability of Serbia's innovation ecosystem extends beyond institutional frameworks, it fundamentally depends on the system's capacity to recognize, integrate, and amplify local innovative impulses. This process reveals the synergy between fractal structure and emergent dynamics, where innovation arises not from centralized planning but from bottom-up initiatives that emerge organically within communities (Table 5).

Table 5.
Examples of Scalability in the Fractal Innovation Ecosystem in Serbia

Level	Example	Scalable Elements
Local	Science and technology park Niš, startup incubators in Čačak and Kruševac	Replication of the Belgrade STP model: collaboration with universities, mentoring support, incubation
Adaptiveness	Flexibility in changing conditions Learning from feedback	The system adapts to external changes and internal challenges through iterative processes and reflection (Carayannis & Campbell, 2009; O'Brien et al., 2023).

Regional	Smart specialization in Vojvodina (ICT, bioeconomy), Southeast Serbia (healthcare, energy)	Thematic focus, connection of local actors, use of national instruments
National	Innovation fund, StarTech, Digital Serbia	Standardized funding and support mechanisms available across all regions
International	Participation in Horizon Europe, EUREKA, bilateral projects	Local capacities integrated into global flows through consistent structural patterns

Source: *Authors*

At the heart of this process lies emergent innovation, initiatives born from local needs, resources, and creative collaborations. Local examples, such as factories partnering with technical schools to co-develop new technologies or agricultural cooperatives applying digital tools to optimize production, illustrate how micro-level innovation can generate scalable models. These initiatives hold systemic value by fostering new knowledge networks and cross-sectoral linkages, turning local experimentation into a national development engine.

Transdisciplinary collaborations, or example, partnerships between the IT sector and healthcare or education, increasingly originate from local ecosystems. Projects such as rural healthcare applications developed in Niš demonstrate how localized expertise can evolve into scalable solutions with both community and national relevance. Similarly, innovation hubs in smaller cities like Zrenjanin and Valjevo function as fractal replicas of larger urban centers, preserving key collaboration principles while adapting to specific local contexts. These decentralized nodes enhance inclusivity, adaptability, and systemic resilience, creating a multi-layered, self-similar network of innovation.

Furthermore, open calls and innovation challenges organized by public institutions frequently generate unexpected solutions from informal teams, students, and individuals, reflecting the emergent nature of Serbia's innovation base. Such bottom-up mechanisms broaden participation and ensure that the ecosystem continually renews itself through spontaneous creativity and diversity of actors.

Thus, the scalability of Serbia's fractal innovation ecosystem is not defined by size or resources alone but by its ability to multiply local creativity, knowledge, and collaboration through interconnected decentralized structures. This approach strengthens systemic resilience, promotes inclusive regional development, and builds a foundation for sustainable adaptation to future challenges.

The emergence of Serbia's fractal innovation ecosystem is no longer a theoretical notion, it is increasingly visible in practice. Through decentralization, local initiative, and horizontal collaboration, Serbia is shaping an innovation environment that evolves organically while maintaining the potential for global integration. Innovation is thus not imposed from above but emerges from local interactions, reflecting the country's movement toward sustainable, inclusive, and resilient growth (Rindova et al., 2010).

This emergent model is rooted in creativity, experimentation, and networked collaboration, rather than rigid hierarchies. Cities such as Niš, Čačak, and Novi Sad have independently developed vibrant startup communities driven by entrepreneurial motivation and shared interest, often without centralized coordination (OECD, 2021). These micro-ecosystems, functioning as fractal units, are interconnected through events, hackathons, and partnerships that facilitate rapid knowledge exchange and mutual learning.

The success of one local hub stimulates the creation of others, reinforcing the self-replicating (fractal) expansion logic. The Science and Technology Park in Belgrade, for example, served as a model for the development of similar centers in Niš and Čačak (Innovation Fund, 2022). Meanwhile, Serbian startups increasingly engage in international markets, attracting investment and forming global collaborations, which further extends the fractal network beyond national borders (European Commission, 2023).

For this emergent system to flourish, local autonomy is crucial. Innovation centers must have the freedom to adapt their development pathways according to local strengths and identities. Equally important are transparency, open data flows, and a culture of experimentation, where mistakes are seen as opportunities for learning rather than failure. Universities play a pivotal role as both knowledge producers and development partners, bridging science, business, and public policy (OECD, 2021).

Examples from Subotica and Užice show that local entrepreneurs, often without institutional backing, are creating coworking spaces and event networks that later integrate into national innovation frameworks. Experienced founders frequently act as informal mentors, forming organic, self-sustaining support networks. Meanwhile, digital platforms and online communities expand collaboration beyond geographical constraints, allowing innovation to evolve within a fluid, adaptive digital ecosystem.

The emergence of Serbia's fractal innovation system thus confirms that innovation can grow from the periphery to the center-from communities that connect, learn, and co-create shared value. This bottom-up architecture not only enhances national innovation capacity but also positions Serbia as an active contributor to the global innovation landscape, rooted in flexibility, collaboration, and systemic evolution (See Table 6).

Table 6
Examples of Emergence in the Fractal Innovation Ecosystem in Republic of Serbia

Domain	Examples of Emergent Phenomena	Explanation of Emergence
Startup Scene	Tenderly*, Joberty**, Anari AI***	Innovations arise from local creativity and networked collaboration, without centralized planning.
Regional development	Science and technology parks in Niš, Čačak, and Novi Sad	Local actors spontaneously form new models of collaboration between science and industry.
Transdisciplinary projects	Smart cities, e-health, integration of ICT, healthcare, education, and ecology	Innovations emerge from the fusion of different sectors, without prior institutional structures.
Digital transformation	AI, blockchain, and IoT solutions in domestic companies and universities	Technological innovations develop through spontaneous learning and experimentation.
International integration	Horizon Europe, EUREKA, bilateral projects	Local capacities are integrated into global flows, generating new forms of knowledge and collaboration.

Source: *Authors*

* *Tenderly* is a platform from Belgrade that simplifies the development of blockchain applications, especially on the Ethereum network.
** *Joberty* is a platform for employment and experience sharing in the IT industry. IT professionals can anonymously rate companies, share interview experiences, and find information about salaries and workplace culture. On the other hand, companies can advertise job openings and build their employer brand. Joberty is present in several countries across the region.
*** *Anari AI* is a startup from Novi Sad that has developed the first virtual factory for AI chips in the cloud.

CONCLUSION

The fractal innovation ecosystem represents a contemporary theoretical and practical framework that enables a deeper understanding of complex, multilayered, and dynamic innovation processes. By analyzing its core dimensions, self-similarity, scalability, and emergence, it becomes clear that this approach surpasses the limitations of traditional models, offering a flexible and adaptive architecture suited to the conditions of modern society and economy.

Unlike rigid, centralized structures, the fractal model allows innovation to be understood as a process that emerges spontaneously from the interactions of local actors. Preserving the identity of innovation patterns while enabling their expansion across broader systemic levels creates space for development strategies based on decentralization, network connectivity, and self-organization. This approach fosters inclusivity, resilience, and sustainability within innovation systems.

In this sense, the fractal innovation ecosystem is not merely a theoretical construct but a practical tool for designing future innovation strategies—strategies that are both locally rooted and globally relevant. Its application supports the creation of inclusive, agile, and resilient innovation environments capable of responding to the challenges of digital transformation, climate change, and social turbulence that define the 21st century.

REFERECES

Adner, R. (2006). Match your innovation strategy to your innovation ecosystem. Harvard Business Review, 84(4), 98–107.

Arthur, W. B. (2009). The nature of technology: What it is and how it evolves. Free Press.

Autio, E., & Thomas, L. D. W. (2014). Innovation ecosystems: Implications for innovation management. In M. Dodgson, D. M. Gann, & N. Phillips (Eds.), The Oxford handbook of innovation management (pp. 204–228). Oxford University Press.

BIO4 Campus. (2024). New bioeconomy hub in Europe. https://bio4.rs

Carayannis, E. G., & Campbell, D. F. J. (2009). "Mode 3" and "Quadruple Helix": Toward a 21st century fractal innovation ecosystem. International Journal of Technology Management, 46(3–4), 201–234. https://doi.org/10.1504/IJTM.2009.023374

Carayannis, E. G., & Campbell, D. F. J. (2012). The Quintuple Helix *Table 2: Innovations of the Fractal Approach*innovation model: Global warming as a challenge and driver for innovation. Journal of Innovation and Entrepreneurship, 1(2), 1–12. https://doi.org/10.1186/2192-5372-1-2

Carayannis, E. G., Samara, E. T., & Bakouros, Y. L. (2015). Innovation and entrepreneurship: Theory, policy and practice. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-11242-8

Chesbrough, H. W. (2003). Open innovation: The new imperative for creating and profiting from technology. Harvard Business School Press.

Chesbrough, H., & Bogers, M. (2014). Explicating open innovation: Clarifying an emerging paradigm for understanding innovation. In H. Chesbrough, W. Vanhaverbeke, & J. West (Eds.), New frontiers in open innovation (pp. 3–28). Oxford University Press.

Cvetanović, S., Andrejević Panić, A., & Vukadinović, S. (2025). Media and culture-based public in the quadruple helix innovation model. BizInfo (Blace), 16(1). https://doi.org/10.71159/bizinfo250013C

Etzkowitz, H., & Leydesdorff, L. (2000). The dynamics of innovation: From national systems and "Mode 2" to a Triple Helix of university–industry–government relations. Research Policy, 29(2), 109–123. https://doi.org/10.1016/S0048-7333(99)00055-4

European Commission. (2023). European innovation scoreboard 2023. Publications Office of the European Union. https://research-and-innovation.ec.europa.eu/statistics/performance-indicators/european-innovation-scoreboard_en

European Commission (2024). Directorate-General for Research and Innovation. European Innovation Scoreboard 2024. Publications Office of the European Union. https://research-and-innovation.ec.europa.eu/knowledge-publications-tools-and-data/publications/all-publications/european-innovation-scoreboard-2024_en

European Investment Bank. (2024). Innovation ecosystems in Southeast Europe: Mapping and analysis.

Fond za inovacionu delatnost. (2024). Programi podrške. https://www.inovacionifond.rs

Freeman, C. (1987). Technology policy and economic performance: Lessons from Japan. Pinter Publishers.

Gallos, J., Argyris, C., & Simon, H. (2007). Complexity and organizational design. ScienceDirect.

Gecić Law. (2025). EU AI Act i strateško usklađivanje Srbije. https://www.geciclaw.com/sr/eu-ai-act-i-srbija

Government of Serbia. (2020). Artificial Intelligence Development Strategy of the Republic of Serbia for the period 2020–2025. Government of the Republic of Serbia. https://www.srbija.gov.rs

Granstrand, O., & Holgersson, M. (2020). Innovation ecosystems: A conceptual review and a new definition. Technovation, 90–91, 102098. https://doi.org/10.1016/j.technovation.2019.102098

Holland, J. H. (1995). Hidden order: How adaptation builds complexity. Addison-Wesley.

Innovation Fund. (2022). Science and Technology Parks in Serbia: Case study of Belgrade. Innovation Fund of the Republic of Serbia. https://www.innovationfund.rs

Komorowski, M. (2019). Understanding innovation ecosystems: A framework for diagnostics and action. EIT Digital. https://www.eitdigital.eu/newsroom/publications/innovation-ecosystems-framework

Lundvall, B.-Å. (Ed.). (1992). National systems of innovation: Towards a theory of innovation and interactive learning. Pinter Publishers.

Mandelbrot, B. B. (1982). The fractal geometry of nature. W. H. Freeman and Company.

Mandelbrot, B. B. (1997). Fractals and scaling in finance: Discontinuity, concentration, risk. Springer.

Matic, G., & Matic, A. (2022). Designing sustainable innovation with 'inward fractalization'. In Proceedings of Relating Systems Thinking and Design (RSD11), 3–16 October, Brighton, United Kingdom. OCAD University Open Research Repository. https://openresearch.ocadu.ca/id/eprint/4246/

Max-Neef, M. (2005). Foundations of transdisciplinarity. Ecological Economics, 53(1), 5–16. https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2005.01.014

Millard, M. (2018). What is an innovation ecosystem and how are they essential for startups? MassChallenge. https://masschallenge.org/article/startup-innovation-ecosystem-explained

Ministarstvo informisanja i telekomunikacija (2025). Izvoz IKT usluga za 2024. godinu. https://www.ite.gov.rs

Moore, J. F. (1993). Predators and prey: A new ecology of competition. Harvard Business Review, 71(3), 75–86.

Moore, J. F. (1996). The death of competition: Leadership and strategy in the age of business ecosystems. Harper Business.

Nambisan, S., & Baron, R. A. (2013). Entrepreneurship in innovation ecosystems: Entrepreneurs' self-regulatory processes and their implications for new venture success. Entrepreneurship Theory and Practice, 37(5), 1071–1097. https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2012.00519.x

O'Brien, L. (2023). Innovation ecosystems: Rethinking competition, artifacts, and systemic precision. Oxford University Press.

OECD. (2021). Innovation and entrepreneurship in Western Balkans. OECD Publishing. https://www.oecd.org/publications

Radovanović, N., & Bole, D. (2024). Guidelines for the stakeholder dialogue in the process of designing and implementing Smart Specialisation strategies in the EU Enlargement and Neighbourhood Region (JRC136053). Publications Office of the European Union. https://doi.org/10.2760/498191

Rindova, V., Barry, D., & Ketchen, D. J. (2010). Entrepreneurship as a lens for organizing: Fractal organizing and emergent organizing in new ventures. Organization Science, 21(3), 590–614. https://doi.org/10.1287/orsc.1090.0461

Startup Genome. (2024). Belgrade and Novi Sad's tech ecosystem. https://startupgenome.com

Warnecke, H. J. (1993). The fractal company: A revolution in corporate culture. Springer-Verlag.

WIPO, World Intellectual Property Organization. (2024). Global innovation index 2024: Unlockinyg the promise of social entrepreneurship (17th ed.). https://www.wipo.int/publications/en/details.jsp?id=4756

FRAKTALNA DINAMIKA INOVACIONOG EKOSISTEMA: PRIMER REPUBLIKE SRBIJE

Rezime

Rad istražuje teorijski okvir fraktalnih inovacionih ekosistema kao savremen pristup razumevanju strukture i dinamike inovacionih procesa, sa fokusom na tri ključne dimenzije fraktalnosti: samosličnost, skalabilnost i emergentnost u kontekstu Republike Srbije. Koncept fraktalnosti omogućava dublje sagledavanje složenih, samosličnih i višeslojnih obrazaca koji oblikuju inovacione mreže i njihovu adaptivnu dinamiku. Reč je o modelu koji integriše ključne koncepte nacionalnih inovacionih sistema, heliks inovacionih modela i paradigme otvorenih inovacija, te objašnjava mehanizme putem kojih lokalni obrasci oblikuju globalne strukture i omogućavaju širenje inovacija bez gubitka identiteta.

Empirijski primeri iz Srbije potvrđuju relevantnost i primenljivost fraktalnog pristupa. Lokalni tehnološki parkovi, startap zajednice u manjim gradovima, neformalna mentorstva i digitalne platforme za saradnju pokazuju sposobnost ovog modela da oblikuje politike koje odražavaju lokalne specifičnosti, a istovremeno doprinose globalnoj konkurentnosti. Fraktalna logika omogućava prenos uspešnih obrazaca iz urbanih centara u manje razvijene regione bez potrebe za institucionalnom rekonstrukcijom, čime se obezbeđuje skalabilnost uz očuvanje funkcionalnosti.

Zaključuje se da fraktalni inovacioni ekosistem predstavlja relevantan teorijski i praktični okvir za razumevanje i unapređenje inovacija u savremenim ekonomskim uslovima.

Ključne reči: fraktalni inovacioni ekosistem, samosličnost, skalabilnost, emergentnost, inovacije, Republika Srbija.

UDK 316.6:616-036.21(497.11)
https://doi.org/10.46630/bs.1.2026.02

Драгана Пешић Јенаћковић[1]
Гордана Гаврић
Висока школа за пословну економију и предузетништво
Београд

СОЦИОЛОШКИ АСПЕКТИ ПАНДЕМИЈА С ОСВРТОМ НА ПАНДЕМИЈУ ИЗАЗВАНУ ВИРУСОМ КОРОНА

Резиме

Рад анализира социолошке аспекте пандемије Ковид-19, са посебним освртом на њене последице по здравствене системе, тржиште рада, образовање, родне односе и обрасце социјалне неједнакости. Полазећи од становништа да пандемије не представљају искључиво биомедицинске догађаје, већ сложене друштвене процесе, рад указује на то да је Ковид-19 деловао као мултипликатор постојећих структурних слабости савременог друштва. Емпиријски подаци потврђују да су негативне последице пандемије биле неравномерно расподељене, при чему су сиромашни, жене, припадници мањинских група и радници у несигурним облицима запослења били изложени већем степену ризика. Посебна пажња посвећена је дигитализацији рада и образовања, порасту насиља и социјалним немирима као рефлексији продубљених друштвених подела. Закључно, пандемија се може разумети као „вирус неједнакости“ који је интезивирао већ постојеће обрасце друштвене стратификације.

Кључне речи: пандемија Ковид-19, социјалне неједнакости, здравствени системи, тржиште рада, дигитализација образовања, родна неравноправност.

УВОД

Пандемије представљају понављајуће историјске феномене са дубоким друштвеним импликацијама, али пандемија изазвана вирусом SARS-CoV-2 издвојила се по степену глобалне синхронизованости кризе и интензитету њеног утицаја на готово све сфере друштвеног живота. За разлику од претходних, пандемија Ковид-19 истовремено је погодила готово све државе света и дестабилизовала здравствене системе, пореметила глобалне економске токове, трансформисала образовне обрасце и продубила постојеће друштвене неједнакости. Она није представљала само медицински проблем, већ и комплексан друштвени феномен који је разоткрио структурне слабости савремених друштава и отворио нова питања у вези са солидарношћу, социјалном правдом и одрживошћу друштвених система.

Савремена социологија указује да пандемије и здравствене кризе које оне доносе не делују као изоловани биомедицински догађаји, већ као друштвени процеси који разоткривају структурне слабости система и редистрибуирају ризик дуж линија класне, родне, расне и

1 dragana.pesic@vspep.edu.rs

генерацијске неједнакости. У том смислу, пандемија Ковид-19 може се посматрати као аналитички оквир за разумевање динамике савремених друштава, посебно у контексту глобализације, неолибералних економских политика и дигиталне трансформације.

Предмет овог рада јесте анализа социолошких аспеката пандемије, са посебним осврtом на последице које је Ковид-19 произвео у домену здравствене заштите, економије, тржишта рада, образовања, родних односа, социјалних неједнакости и друштвених немира. Циљ рада је да покаже да пандемија није генерисала нове друштвене обрасце у потпуности већ интезивирала и учинила видљивијим већ постојеће структурне неравнотеже, функционишући као мултипликатор социјалних ризика и неједнакости.

ПАНДЕМИЈА КАО ДРУШТВЕНИ ФЕНОМЕН И ЊЕНЕ ПОСЛЕДИЦЕ НА РАЗЛИЧИТЕ АСПЕКТЕ ДРУШТВЕНОГ ЖИВОТА

Пандемије су редовна појава у људској историји. Пандемија вируса Ковид-19 јединствена је у досадашњој историји, по обиму, тј. броју држава које су њом биле погођене у истом временском периоду, као и у погледу њеног утицаја на различите сегменте и области друштвеног живота (Човић, 2020: 670-671).

У првом реду, пандемија је имала негативне ефекте по здравље људи. Појединци и друштво у целини, суочавали су се са бројним изазовима у погледу здравствене заштите, у области очувања како физичког, тако и менталног здравља. Тренутно и непосредно, јављали су се изазови у суочавању са до тада непознатим вирусом, у дијагностици и лечењу сумњивих и потврђених случајева, изазови у фукционисању здравственог и фармацеутског сектора у новим околностима. Преоптерећеност лекара и других запослених у здравству, довела је до запостављања пацијената са другим болестима и здравственим проблемима.

Већина земаља пандемију је дочекала поприлично неспремно што је резултирало сломом целокупних здравствених система широм планете. Индекс Глобалне Здравствене сигурности (*Global Health Security*) показао је глобалну неспремност здравствених система за суочавање са епидемијама чак и код најбоље котираних земаља (од њих 195 укупно). Према речима епидемиолога Куика: „То је као да укидате ватрогасну службу и отказујете осигурање зато што одавно није било пожара.” Према речима овог експерта, вируси непрестано мутирају и прелазе на људе, зато је са биолошког становишта јављање нових патогена неизбежно. Далеко већи проблем је питање како је свет успео да пренебрегне значај, снагу, раширеност и могућност ширења микроба, те да своје капацитете здравствене заштите занемари и доведе до нивоа такве слабашности? (Марковић, 2020: 650).

Уз глобалну неспремност здравствених система, током пандемије била је присутна и глобална неједнакост у расположивости и приступу здравственим капацитетима, као и у расподели вакцина.

Земље у развоју имале су неповољан положај у оба ова аспекта. „На глобалном нивоу, у Африци се налази 22% заражених, а истовремено она поседује свега 3% укупног броја здравствених радника. Јужна Африка и Индија имају свега два здравствена радника на 1.000 становника, а Швајцарска и Норвешка преко 20. Развијене земље у просеку поседују четири болничка лежаја на 1.000 становника, а Земље у развоју свега 0,6. Од 45 земаља Подсахарске Африке, њих 34 годишње троши мање од 200 УСД пер капита (*per capita)* на здравство, а њих пет мање од 50 УСД. Малави поседује 25 лежајева интензивне неге за 17 милиона становника, а Судан 24 за 11 милиона становника. У Јужној Азији је просек 2,8 кревета интензивне неге на 100.000 становника, у Бангладешу има укупно 1.100 лежајева интензивне неге на 157 милиона становника, а у Бразилу 7,6 на 100.000 становника. Такође, процес вакцинације светског становништва није се одвијао равномерно, јер су вакцине биле ретка роба до које је тешко доћи, што се посебно односило на земље у развоју (Радоњић, 2021а: 38).

По систему спојених судова, уз здравствене, пандемија је имала снажне негативне последице на економију и друштво у целини. Глобална здравствена криза претворила се у глобални економски шок који је, разуме се, најтеже погодио најугроженије. Тај шок који је пандемија нанела глобалној економији био је озбиљнији и догодио се много брже од било чега другог забележеног у економској историји. Неки социолози пандемију Ковида 19 виде као најдубљу јавно здравствену и економску кризу нашег времена (Радоњић, 2021: 7).

Наравно, било је пандемија много горих од Ковида-19, где су умирали милиони људи (попут Црне смрти и Шпанске грознице), имали смо и два Светска рата, али и поред тога што су се водиле битке широм света, велики део планете функционисао је сасвим нормално. Тада су многе компаније и државе профитирале, јер су производиле, док су други ратовали. Са пандемијом Ковид–19, ситуација је другачија. Већина држава у свету прогласиле су ванредно стање, затвориле своје границе, школе, угоститељске објекте, заледиле свој туризам, као и много тога другог. Светска економија се никада пре није тако нагло и брутално зауставила, никада раније нико није доживео тако драматичан и драстичан економски колапс како по својој природи, тако и по темпу. Економије света су једноставно стале. Пандемија је толико тешко ранила светску економију, и то са обзиљним последицама које погађају све заједнице и појединце.

Од избијања Глобалне финансијске кризе (ГФК) у септембру 2008. године светска економија је у зони стагнантног привредног раста, па самим тим и растућег пословног песимизма и неизвесности. Након избијања глобалне пандемије вируса корона, Међународни монетарни фонд (International Monetary Fund – ММФ), у свом извештају из априла 2020. године, заузео је становиште да ће пад глобалног БДП-а пер капита (*per capita*) у 2020. износити 4,2%, при чему ће 90% светских привреда имати негативну БДП пер капита стопу раста. Поређења ради, током 2009. године, након избијања ГФК, глобални БДП пер капита пао је за 1,6%. Такође, ММФ је у априлском извештају

исказао очекивање да ће глобални БДП пер капита 2021. године порасти за 4,6%. У октобарској процени исте године, ММФ је предвидео драматичан пад 2020. године са очекиваном стопом негативног привредног раста од 4,9%, али и релативно оптимистичним предвиђањем за 2021. годину са стопом раста од 5,4%. На крају, у свом јануарском извештају из 2021, Светска банка (World Bank - СБ) проценила је да је 2020. године светска економија контраховала за 4,3%, што је највећи привредни пад после глобалних рецесија које су уследиле након два светска рата и Велике депресије (Радоњић, 2021а: 31).

Утицаји Ковид-19 на свакодневни живот су опсежни и имају далекосежне ефекте. Гледано са економског аспекта, пандемија је пореметила светску трговину и кретање, успорила производњу, допринела значајном успоравању раста прихода, те проузроковала велике новчане и пословне губитке како у националном, тако и међународном пословању. Подстакла је поремаћаје понуде и потражње. На страни понуде, инфекције смањују понуду рада и продуктивности, док затварање предузећа и социјално дистанцирање узрокују поремећаје у снабдевању. Мере које су ограничавале путовање и транспорт, као и нормално пословање и производњу имале су велики утицај на готово све секторе и различите индустрије широм света. Најтеже су ипак били погођени угоститељство и туризам.

Током пандемије велики број људи остало је без посла или су се њихови приходи значајно смањили. „Према проценама Међународне организације рада (*International Labour Organization* – MOR), 1,25 милијарди људи, односно 40% глобалне радне снаге, запослено је у секторима који су били под снажним ударом пандемије због чега су се суочавали са великом вероватноћом губитка посла (Радоњић, 2021а: 32).

Поред здравствених аспеката глобалне пандемије и њеног утицаја на светску привреду и економију, изузетно су значајни и социолошки аспекти. Ограничења и забране слободе кретања, друштвених контаката и окупљања током пандемије, подразумевали су затварање школа, библиотека, биоскопа, угоститељских објеката, позоришта, отказивање путовања, што је све заједно проузроковало промене у начину на који се одвија друштвени живот. Осиромашен друштвени живот доводио је до напетости, стреса, низа менталних проблема, попут депресија и анксиозних поремећаја.

Велике промене одиграле су се у образовању. Почев од деце из предшколских установа, основних и средњих школа, па све до студената на факултетима, учење се углавном одвијало онлајн, путем снимљених предавања и мрежних платформи. Деца, посебно она млађег узраста, пропуштајући образовање на традиционалан начин, уједно су пропустила стимулативно и обогаћујуће окружење, бивајући ускраћена за социјалну интеракцију са вршњацима и разне могућности (начине) учења и развијање когнитивних и моторичких вештина и вежби, итд. Ово ће највероватније дугорочно угрозити њихов здрави развој.

Привремено затварање школа 2020. године, обухватило је 180 земаља, што значи да се ван школа нашло 1,7 милијарди деце и младих. Међутим, пандемија и овде указује на неједнакости, тј. асиметри-

чне последице између развијених земаља и земаља у развоју. Наиме, у земљама у развоју, деца и млади били су ван школског система четири месеца, а у развијеним земљама свега шест недеља (Радоњић, 2021а: 36). Осим тога, многој деци из земаља у развоју недостајала су техничка средства (рачунари, програми, интернет) која су им била неопходна за учење у новонасталим околностима. Такође и технолошка писменост многих родитеља из економски слабијих (сиромашнијих) породица није на завидном нивоу, како би они помогли својој деци приликом учења на даљину. Поред већих техничко-технолошких могућности за онлајн учење, и сама присутност (услед врсте занимања) родитеља из виших и средњих слојева, допринела је пружању подршке и помоћи деци приликом учења. Ови родитељи могли су да „самошколују" децу из својих домова. Поред тога што родитељи из сиромашнијих слојева (радничка класа), неретко нису били у могућности да деци обезбеде техничка средства потребна за онлајн учење, велики део њих током пандемије није било код куће (због природе посла), те нису били у могућности да надгледају образовање своје деце.

Пандемија је повећала и социјалну неједнакост међу школама. Јавља се разлика између приватних и јавних, односно државних школа у поседовању техничко-технолошких и образовних ресурса. У већини земаља приватне школе су по том питању ефикасније, односно оне су боље опремљене дигиталном технологијом и образовним ресурсима од јавних, тј. државних. Разуме се да су деца богатијих родитеља ученици школа са бољом дигиталном и образовном инфраструктуром.

Током пандемије и студенти су били приморани да уче, односно студирају на даљину, а неки од њих и да дипломирају. Пандемија је утицала и на начине оцењивања, односно на испите, на почетак и крај семестра, итд.

У доба пре пандемије многи универзитети су нудили поједине курсеве на мрежи, али су се сви уздржавали од потпуног прихватања онлајн образовања. Након пандемије, пак, велики број њих променило је свој пословни модел, тако што су масовно проширили образовање на платформама (мрежи). Може се рећи, да су на тај начин проширили приступ образовању, уз смањење трошкова. Позитивна страна овог модела огледа се у поједностављивању искуства учења, док се као негативна страна истиче недостатак друштвеног живота и личних интеракција у школама, односно на факултетима. Овај пословни модел није применљив за универзитете који немају ресурсе за улагање у технологију и електронску библиотеку врхунског садржаја.

Осим на ученике и студенте, пандемија је утицала и на професоре широм света, јер ни они нису били спремни да подрже континуитет учења и да се прилагоде новим наставним методологијама. Неопходно је било да се сви професори упознају са мрежом и радом на платформама. Међутим, испоставило се да многим професорима недостају најосновније дигиталне вештине. Стога је наглашено да је неопходна реформа, како у почетном (основном) образовању професора, тако и у њиховом стручном усавршавању, у погледу обука професора за рад са новим методама пружања знања. Неке земље су интегрисале

психолошку и стручну подршку у своје планове, као и приручнике и водиче за професоре, како би могли да задовоље потребе својих ученика/студената.

Пандемија је утицала и на запосленост и плате људи који у образовном сектору. Највише су били погођени професори са привременим уговорима, јер им уговори нису обнављани, а професори који су плаћани по сату готово су остали без посла.

Кроз „ћаскање“ путем Интернета, употребу разних апликација и других облика интернет подршке и помоћи, многе ће области друштвеног живота постати делимично виртуелне. Како је препознао познати писац научне фантастике Вилијам Гибсон (*William Gibson*), „Наш свет се непрекидно креће у сајбер простору који се неуморно отвара“ и који се појавио као један од најмоћнијих трендова у пост Ковид епохи. Пандемијска криза убрзала је овај феномен јер нас је и подстакала ка дигиталном свету брже него икад, јер све више и више активности није имало другог избора него да се одвија дигитално. Онлајн комуникације замениле су већину седница, састанака извршних одбора, научних и стручних већа, састанке одбора, састанке тимова, и друге облике личне и социјалне интеракције. Људи су једноставно постали заробљеници тржишне апликације *Zoom-a* (компаније за видео конференције) која је у јуну 2020. године нагло порасла на 70 милијарди долара, у том периоду више од било које америчке авиокомпаније.

Физичка дистанца и мере безбедности оставиле су трага на ментално здравље људи и снажно утицале на односе међу људима. У том смислу, пандемија је допринела повећању насиља над женама.

Почетком априла, 2020. године, Комитет за права жена Парламента Европске уније, саопштио је да је у првој недељи од увођења мера ограниченог кретања забележен раст породичног насиља над женама за више од 30%. Државе Европе пријавиле су повећање броја хитних позива жена у 23% до 32% случајева партнерског насиља од почетка изолације. Према подацима које су представиле Уједињене нације, током 2020. године, 243 милиона жена (између 15 и 49 година) било је изложено некој врсти партнерског насиља (сексуално или физичко насиље) (Despotović, 2022: 334).

Током пандемије Ковид-19 стопе насиља над женама порасле су у многим земљама. Кипар и Француска забележили су пораст за 30%. У Италији је током изолације повећан број позива за помоћ жртава за чак 73% у поређењу са истим периодом 2019. године. У Шпанији се број пријава жена путем електронске поште увећао за чак 269,6%. Здравствени радници задужени за рад са жртвама партнерског насиља у Аустралији, забележили су 67% пријава нових клијенткиња у чијим домовима пре пандемије није било насиља. Пораст насиља над женама забележен је и у Немачкој, Великој Британији, Сједињеним Америчким државама (Despotović, 2022: 335-337). Чак је и Шведска, земља у којој нису уведене строге мере, забележила пораст партнерског насиља над женама током пандемије, и то за приближно 15% у односу на укупан број случајева од претходне године (Bašić, 2021).

Пораст насиља над женама регистрован је и у Србији, као и у Републици Српској, Босни и Херцеговини, Црној Гори. Према подацима Аутономног женског центра, у Србији је већ на самом почетку ванредног стања утростручен број позива жена које су трпеле насиље. Како се наводи: "Ограничење кретања, изолација, повећан ниво стреса, општа небезбедност и велика усмереност институција (пре свега полиције и правосуђа) на борбу са пандемијом, допринела је стварању услова да се насиље у породици неометано повећа" (АЖС, 2020). У Црној Гори, од 500 испитаница у истраживању, 17,3% претрпело је физичко насиље током пандемије (Vujović, 2021: 13). У Босни и Херцеговини регистрован је већи број кривичних пријава за насиље над женама за 14,9% у 2020. години (у односу на 2019.годину) (Mahmutović, Škuletić-Malagić, 2021:69). У Републици Српској у години пандемије дошло је до пораста броја кривичних пријава поднетих због партнерског насиља од 145 на 192, односно за чак 32% (Grbić Pavlović, 2020: 15).

Како наводи Вујовић, пандемија се може сматрати индиректним узрочником насиља (Vujović, 2020: 4). Неизвесност, беспомоћност, нагомилани стрес и напетост услед социјалне и физичке изолације породице, резултира учесталим сукобима и раздором међу члановима породице. Осим тога, пандемија је утицала да жене буду преоптерећене, а самим тим рањивије и у већем ризику од изложености партнерском насиљу. Поред суочавања са изазовима у очувању здравља, жене су током пандемије, у много већој мери од мушкараца имале и друге улоге у породици, укључујући обавезе око деце и осталих особа у породици којима је била потребна нега. Домови су били претворени у кућне канцеларије без адекватних услова за рад. У исто време, жене су имале мање моћи од мушкараца у доношењу кључних одлука током кризе. Такође, многе жене су током пандемије постале економски зависне од мушкараца. Наиме, сектори привреде који запошљавају највећи број жена (туризам, угоститељство, малопродаја), најтеже су били погођени пандемијом што је резултирало губитком посла за велики број жена (Despotović, 2022: 338-339). Економски проблеми, чак иако породица нема историју злостављања, (услед финансијског оптерећења и недостатка социјалне подршке током пандемије) могу подстаћи насиље (Vujović, 2020: 4). Поред наведених фактора, током пандемије неретко се јављала и већа конзумација алкохола и дрога, чиме се повећала ескалација насиља, која је у неким случајевима завршавала убиством жртве (Despotović, 2022: 340).

Многи социолози се слажу да Ковид-19 можемо назвати „вирусом неједнакости". Заправо, пандемија је погоршала већ постојеће стање неједнакости, јер уопштено, пандемије ретко доводе до нечег истински новог. Оне обично појачавају и дају масовни подстицај процесима, покретима и трендовима који су већ били у току. У том смислу, вирус је продубио већ постојеће неједнакости у друштву, деловао је као појачивач, присиљавајући нас да признамо озбиљност социјалних проблема који се тичу неједнакости. У самом наслову свог текста: *Covid-19 Is Becoming the Disease That Divides Us: By Race, Class*

and Age, Џеф Грин (*Jeff Green*) упозорава да Ковид 19 постаје болест која нас дели по расним, класним и старосним обележјима. Он износи да је пандемија „захватила неке групе више него друге, подстичући отровну мешавину страха, ресантимана и задовољства због несреће других (Schadenfreude)“ (Green, 2020).

Први ефекат пандемије био је повећање макро изазова социјалне неједнакости, стављајући у центар дешавања разлике у степену ризика којем су изложене разне друштвене групе. Ослањајући се на податке Центра за контролу и превенцију болести Универзитета „Џон Хопкинс“, аутори Чоу и Белуз (*Zhou & Belluz*) запажају да су поједине друштвене групе биле несразмерно више захваћене и обољевањем и умирањем од Ковида-19. У САД вирус је изазвао велике последице по Афроамериканце, људе са ниским примањима, незапослене, бескућнике, особе са неквалитетним условима становања и живота, и друге врсте осетљиве популације (Zhou, & Belluz, 2021). „Међу умрлима млађим од 45 година првих месеци је више од 40% било Хиспаника, а око четвртина Афроамериканаца.... У Мичигену, где живи мање од 15% становништва црнаца, црнци су представљали око 40% смртних случајева од Ковида 19. „Уопште узев, „обојени“ су умирали двоструко више од „белаца“. Крајем јуна 2020. године стопа смртности црнаца који живе у Америци изазвана Ковидом-19 била је 2,4 пута већа у односу на белце. Осим тога, током пандемије дошло је до повећања нивоа незапослености међу црнцима. У мају, 2020. године незапосленост међу Афроамериканцима износила је 16,8%, док је незапосленост на националном нивоу била 13,3% (Илић, 2021:19-20).

Корт Рудолф (*Cort Rudolph*), доцент индустријске и организацијске психологије наглашава пораст генерацијских подела услед заразе. Пошто Ковид-19 не угрожава све генерације ни изблиза подједнако, он појачава објективне биологијом условљене разлике у осујећености. Пошто та болест знатно више угрожава старије него млађе људе, зараза је појачала међугенерацијске поделе (Илић, 2021: 17). Млади људи показали су се себичним, јер се често дешавало да се нису придржавали прописаних мера заштите, те су (иако без или са благим симптомима) преносили заразу на припаднике старије генерације изазивајући код њих озбиљне здравствене последице понекад и са смртним исходом.

Матеуан и Хупац (Matthewman & Hupatz) примећују да пандемија физички (здравствено) највише угрожава старије људе, док на омладину највише утиче у психо-социјалном смислу. Затварање и остале мере против заразе спречавају младе да се социјализују и доводе до смањених и погоршаних шанси за рад и школовање (Илић, 2021: 15, 22).

Социолог Џејсон Бекфилд (*Jason Backfield*) сматра да сам вирус не дели друштво него да поделе стварају сами људи када поводом вируса окривљују друге људе који им се не допадају. Према његовом мишљењу, међу поделама чије је језгро отворила пандемија најзначајнија је подела у оквиру радне снаге. Другим речима, у ситуацији епидемиолошке кризе посебно долазе до изражаја друштвене неједнако-

сти узроковане системом поделе рада. Он, као и Ј. Грин наводи да само трећина радника у Сједињеним Америчким Државама може да ради од куће, заштићена од заразе. Узгред, та трећина потиче из групе белих оковратника, који обављају боље плаћене немануелне послове и имају добру здравствену заштиту и плаћено осигурање у случају незапослености. Са друге стране, тзв. плави оковратници, односно мануелни (фабрички) радници, не могу да раде од куће, немају плаћено одсуство нити здравствено осигурање. То су најчешће жене или припадници мањина. Како примећује Грин, због већих могућности за рад од куће, припадници „белих крагни" имали су веће шансе (у односу на мануелне раднике) да задрже посао током пандемије (Green, 2020). Слично и наш аутор Радоњић, закључује да радници који нису у могућности да раде од куће, немају начина да се осигурају од свих негативних последица пандемије. На основу налаза, он истиче да пандемија продубљује неједнакости јер негативне последице пандемије у значајно већој мери трпе сиромашни и мање образовани у односу на средње богате, односно богате и образованије. „Значајно је већа вероватноћа да су слабо плаћени радници запослени у секторима које је највише погодило привремено затварање и да су остали без посла или им је смањена плата. На пример, у Уједињеном Краљевству, 50% запослених који имају факултетску диплому били су у могућности да раде од куће док је тај проценат за оне без факултетске дипломе износио свега 6%. Потом, у истој земљи за запослене чија зарада спада у најнижих 10% постоји седам пута већа вероватноћа да су радили у секторима који су директно погођени привременим затварањем у односу на запослене чија зарада спада у 10% највиших зарада. Исто тако, у тој земљи су радници који су били у могућности да раде од куће у просеку зарадили дупло више од оних који су били запослени у секторима чији је рад био привремено обустављен. У Канади су у фебруару и априлу 2020. године они са ниском зарадом дупло више губили посао у односу на све остале запослене раднике. У Америци су у сектору интензивне друштвене интеракције (social expenditure sector) који нуди добра чија конзумација зависи од друштвене интеракције (забава, транспорт, хотелијерство, смештај) претежно запослени сиромашни и они који припадају маргинализованим друштвеним групама попут афроамеричке и латиноамеричке популације. Осим што запослени у том сектору имају већу вероватноћу да се зарази, њихове плате су мале због чега им је приступ здравству ограничен. Није мање важно да у Америци у просеку 71% запослених има плаћено боловање, а у сектору интензивне друштвене интеракције тек 52%. Слично томе, у Америци 90% запослених са висином зараде која их сврстава у 25% најплаћенијих има плаћено боловање, док тај удео за запослене са зарадом која их сврстава у 25% најниже плаћених износи 47%" (Радоњић, 2020а: 37-38).

Повећање неједнакости током пандемије подстакло је социјалне немире. Треба рећи да су социјални немири глобално расли и пре него што је пандемија захватила свет тако да ризик није нов, већ само појачан услед пандемије. Током две године које су претходиле пандемији,

широм света, како у богатим, тако и у сиромашним земљама, одржано је више од 100 значајних антивладиних протеста (од нереда „Жутих прслука“ у Француској, па све до демонстрација против моћника у земљама као што су Боливија, Иран и Судан). Већина њих је сузбијена бруталним акцијама, а многи су „на кратко утихнули“, када су владе приморале своје становништво на закључавање како би обуздале пандемију.

Међутим, пандемија је продубљујући социјалне разлике, повећала и подгрејала привремено сузбијено незадовољство, акумулирала стрес, те подстакла огорчење и бес у различитим друштвеним групама. У пандемијској епохи, социјалне поделе између црнаца и белаца су повећане, а уопштено је већи број забринутих, очајних, незапослених, огорчених, болесних и гладних. Самим тим, можемо рећи да је Ковид-19 покренуо глобални талас социјалних немира (протеста, уличних маршева, демонстрација). Почео је десет недеља након предузимања мера против заразе, у Сједињеном Америчким државама, али се брзо проширио светом. Протести *Black Lives Matter* били су иницирани убиством Афроамериканца Џорџа Флојда крајем маја 2020. године, од стране полицијских службеника. Ковид-19 био је одлучујући елемент: смрт Џорџа Флојда била је искра која је запалила ватру социјалних немира, али су основне претпоставке створене пандемијом – повећање социјалних (расних) неједнакости.

Такође, пандемија Ковид-19 подстакала је огроман број уличних демонстрација широм света усред поновних мера затварања и карантина, од којих су неке биле прилично насилне. Према Рендалу Колинсу (*Randall Collins*), презаступљеност младих међу учесницима протеста била је повезана са њиховим појачаним отуђењем од „режима социјалног дистанцирања“ и урушавањем првобитне солидарности чланова друштва суочених са заразом. Демонстрације су, како примећује Колинс биле праћене паљевинама, ломљењем и насиљем. Мало учесника носило је маске а сама природа демонстрација онемогућила је држање физичке дистанце међу учесницима (Collins, 2020).

Протести су избили у неколико европских земаља попут Белгије, Чешке, Данске, Холандије, Мађарске, итд. На пример у Холандији су протести постали прилично насилни што је резултирало да више од 250 људи буде ухапшено након што је влада преко ноћи увела полицијски час. У многим градовима, на Средњем Истоку, демонстратори су изашли на улице (упркос блокади широм земље и наредбама да остану код куће) како би осудили одсуство било какве економске помоћи у доба пандемије. У Израелу су се демонстранти сукобили са полицијом.

ЗАКЉУЧАК

Анализа пандемије Ковид-19 из социолошке перспективе показује да је реч о комплексном друштвеном феномену чији ефекти превазилазе оквир јавног здравља. Пандемија је истовремено деловала као здравствена, економска и социјална криза, при чему су негативне последице биле расподељене неравномерно, у складу са постојећим

обрасцима друштвене стратификације. Анализа социолошких аспеката пандемије указује да је вирус деловао као „појачивач“ постојећих друштвених неједнакости.

Емпиријски подаци указују да су сиромашни, мануелни радници, жене, припадници етничких мањина и млади били изложени већем степену здравственог, економског и социјалног ризика. Ове друштвене групе биле су најугроженије и сносиле су несразмерно већи терет последица пандемије. Дигитализација рада и образовања додатно је диференцирала приступ ресурсима. Поред продубљивања економских и социјалних разлика, пандемија је уз ограничења кретања и социјалну изолацију допринела порасту менталних проблема, породичног насиља и друштвених тензија, што је у многим земљама резултирало социјалним немирима. Тиме је додатно потврђено да кризе великих размера не делују равномерно на све чланове друштва, већ рефлектују и појачавају структурне слабости система.

Пандемија је дакле, функционисала као катализатор постојећих друштвених подела, продубљујући класне, родне и генерацијске неједнакости, те се у том смислу, може разумети као „вирус неједнакости“ који је разоткрио структуралне слабости савременог глобалног поретка. Последице пандемије указују на потребу за озбиљним преиспитивањем модела друштвеног развоја, редефинисањем политика јавног здравља, социјалне заштите и тржишта рада, као и на нужност јачања институционалне отпорности и механизама друштвене солидарности. Социолошка анализа пандемије стога остаје од кључног значаја за разумевање савремених друштвених трансформација и за припрему друштава на будуће глобалне кризе.

ЛИТЕРАТУРА

Autonomni ženski centar Beograd. *Saopšenje za javnost: Zaustavimo pandemiju nasilja u porodici* (17. maj 2020). https://www.womenngo.org.rs/vesti/1588-saopstenje-za-javnost-zaustavimo-pandemiju-nasilja-u-porodici

Bašić, A. *COVID-19's Effect on Domestic Violence in Sweden During the First 6 months of* 2020, 2021. Malmö: Malmö University. https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1569780/FULLTEXT02.pdf

Vujović, T. „Uticaj pandemije COVID-19 na nasilje u porodici“. *Sociološka luča* 2 (2020): 3-16. https://socioloskaluca.ucg.ac.me/img/arhiva/PDF2020_2/Vujovic.pdf

Grbić Pavlović, N. *Nasilje u porodici u doba pandemije. Uticaj preventivnih mjera za korona virus na nasilje u porodici u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Friedrich-EbertStiftung, 2020. https://collections.fes.de/publikationen/ident/fes/16867

Green, J. „Covid-19 Is Becoming the Disease That Divides Us: By Race, Class and Age“. *Bloomberg*. March 21, 2020. https://www.bloomberg.com/news/articles/2020–03–21/covid-19-divides-u-s-society-by-race-class-and-age

Despotović, V. „COVID-19 i nasilje nad ženama u partnerskim odnosima“. TEMIDA 25, 3 (2020): 331-345. https://doiserbia.nb.rs/img/doi/1450-6637/2022/1450-66372203331D.pdf

Zhou, Y., & Belluz, Y. „Who has died from Covid-19 in the US?“, February 16, Vox, 2021. https://www.vox.com/22252693/covid-19-deaths-us-who-died

Илић, В. (2021). „Пандемија као природни експеримент и савремена социологија“. У *КОВИД 19: пандемија друштвених ризика и несигурности*, уредио Огњен Радоњић, 13-29. Београд: Филозофски факултет. https://isi.f.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2022/02/Kovid-19-Pandemija-drustvenih-rizika-i-nesigurnosti.pdf

Марковић, Савић, О. „Криза и организацијска контрола: пандемија COVID-19 болести и моћ надзирања“. Социолошки преглед LIV, 3 (2020): 647-657. https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0085-6320/2020/0085-63202003647M.pdf

Mahmutović, Dž., Škuletić-Malagić, S. „Nasilje u porodici u doba pandemije COVID-19 u Bosni i Hercegovini“. Temida 1 (2021): 55-74. https://doiserbia.nb.rs/img/doi/1450-6637/2021/1450-66372101055M.pdf

Радоњић, О. „Предговор“. У *КОВИД 19: пандемија друштвених ризика и несигурности*, уредио Огњен Радоњић, 7-9. Београд: Филозофски факултет, 2021. https://isi.f.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2022/02/Kovid-19-Pandemija-drustvenih-rizika-i-nesigurnosti.pdf

Радоњић, О. „Пандемија вируса корона и растуће глобалне неједнакости“. У *КОВИД 19: пандемија друштвених ризика и несигурности*, уредио Огњен Радоњић, 31-49. Београд: Филозофски факултет, 2021a. https://isi.f.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2022/02/Kovid-19-Pandemija-drustvenih-rizika-i-nesigurnosti.pdf

Collins, R. Sociology of Masks and Social Distancing. *Dr. Randal Collins*. July 8, 2020. https://www.drrandallcollins.com/sociological-eye/2020/7/8/sociology-of-masks-and-social-distancing

Човић, А. „Право на приватност и заштита личних података у доба пандемије KOVID-19“. *Социолошки преглед* LIV, 3 (2020): 670-682.https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0085-6320/2020/0085-63202003670Q.pdf

SOCIOLOGICAL ASPECTS OF PANDEMICS WITH SPECIAL REFERENCE TO THE COVID-19 PANDEMIC

Summary

This paper analyzes the sociological aspects of the COVID-19 pandemic, with particular reference to its consequences for healthcare systems, the labor market, education, gender relations, and patterns of social inequality. Starting from the premise that pandemics do not represent exclusively biomedical events but rather complex social processes, the paper argues that COVID-19 functioned as a multiplier of existing structural weaknesses in contemporary society. Empirical evidence indicates that the negative consequences of the pandemic were unevenly distributed, with the poor, women, members of minority groups, and workers in precarious forms of employment facing a higher level of risk. Special attention is devoted to the digitalization of work and education, the increase in violence, and social unrest as reflections of deepened social divisions. In conclusion, the pandemic may be understood as a „virus of inequality“ that intensified already existing patterns of social stratification.

Key words: COVID-19 pandemic, social inequalities, healthcare systems, labor market, digitalization of education, gender inequality.

UDK 323(497.115)"1988/1989" https://doi.org/10.46630/bs.1.2026.03

Иван М. Башчаревић
Универзитет у Приштини са привременим седиштем
у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Косовска Митровица

Ђорђе Д. Радовановић
Институт за српску културу
Приштина – Лепосавић

СРБИЈА 1988–1989 – ВРЕМЕ КАДА СЕ „ДОГОДИО НАРОД"[1]

Резиме

Рад преставља анализу контекста друштвених промена, процеса и догађаја на Косову и Метохији применом квантитативне и квалитативне анализе периодичних штампаних медија НИН, Дуга, Православље, Књижевне новине и Књижевна реч[2] у периоду 1988 – 1989 година, уз коришћење релевантне литературе која тематски обрађује догађаје на поменутој територији и смешта их у шири друштвени контекст последње деценије постојања Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Основни циљ аутора је да савременом читаоцу приближи део генезе савремених друштвених прилика у Србији и да укаже на њихов дубљи историјски значај. С обзиром на то да се друштвени процеси у Србији још увек одвијају у светлу друштвених околности на Косову и Метохији, сматрамо да том чињеницом актуелност теме никако не губи на значају. Напротив, ближим увидом у развој догађаја на Косову и Метохији, као и најзад централној Србији, сматрамо да савремене друштвене прилике постају у великој мери јасније. С друге стране, намера аутора је и да културом сећања скромно допринесу очувању колективне националне свести Срба.
Кључне речи: СФР Југославија, Србија, Косово и Метохија, косовски завет, српска национална свест.

УВОД: ОД УСТАВНЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ ДО ИНСТИТУЦИОНАЛНОГ ДИСБАЛАНСА У САП КОСОВУ

Друштвене промене у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији (даље: СФРЈ) оличене у сијасету етно-националистичких трвења током девете деценије 20. века, одвијале су се у изразито турбулентном амбијенту карактеристичном по (ре)актуелизовању нерешених националних питања али и најновијих захтева за сецесијом, што је у том периоду било изненађујуће за принцип суверенитета и његовог уважавања на међународној политичкој сцени (Митровић, 2000).

[1] Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-34/2026-03/200184).

[2] Рад се базира на истраживању спроведеног за потребе израде докторске дисертације под насловом: *Однос српске интелигенције осамдесетих година двадесетог века према косовском миту као топосу националних интереса*, одбрањеној на Филозофском факултету Универзитета у Београду.

Међу њима, питање положаја српског народа у оквиру југословенске федерације издваја се као нарочито сложено и неповољно, упркос чињеницама које произилазе из бројности српског становништва и оснивачке улоге коју је држава Србија имала у уједињеној федерацији. Положај српског народа и читаве државе посебно је дошао до изражаја у Социјалистичкој Аутономној Покрајини Косово (САП Косово). Након доношења Устава из 1974. године, иако су одређени процеси били присутни и раније, аутономија Косова добија значајно проширен институционални оквир који се у српско-албанским односима репрезентовао као однос две Републике, иако он такав по природи ствари није био. Уставом је САП Косово добило право формирања сопствених органа власти и представништва у савезним институцијама, укључујући и проблематичну могућност коришћења вета на одлуке Скупштине Социјалистичке Републике Србије. Истовремено, покрајинске институције стичу право истицања заставе Народне Републике Албаније уз југословенску, као и развијања самосталних културних, трговинских и других облика сарадње са Албанијом.

Уставним решењима омогућено је и деловање образовних и научних институција на албанском језику, укључујући универзитет, Албанолошки институт, Друштво писаца Косова и Академију наука Косова. Скупом погрешних корака развио се један институционални миље у коме су институције САП Косова своје усмерење и интересовање (политичко и опште-културно), каналисале ка Републици Албанији а не према СР Србији и Београду. Наведени институционални дисбаланс у односу на правно уређење Социјалистичке Републике Србије, мада под јаким притисцима режима и идеологијом самоуправљања (Вукадиновић, 2018), створили су институционалне баријере између Покрајине и државе који су касније могли да се реше искључиво на исти начин као што је Устав и донешен – „под старим моделом ауторитарних притисака и замене кадрова" (Ристановић, 2018: 710, цит. у Радовановић, 2023: 108), што је по правилу морало да доведе до радикализације оличене у етно-националистичким сукобима, посебно израженог код већ бројније албанске популације у САП Косову (Николић, 2012: 173).Ови процеси довели су до постепене трансформације институционалног и друштвеног оквира Покрајине, која се у литератури често описује као „албанизација" институција (уп. Рамет, 1992: 191–194).

1989. ГОДИНА – ГОДИНА РАСПЛЕТА

Друштвено-институционалне промене значајно су утицале на преиспитивање и (ре)дефинисање српских националних интереса у оквиру СФРЈ, због чега је у Србији интензивно расло национално незадовољство већ до 1987. године испољеног кроз онај део јавног мњења који је како-тако успевао да опстане самосталан у односу на централну власт и контролу која се вршила кроз систем бирократског управљања (Башчаревић, 2016). Групе косовских сељака и радника које су прве осетиле маргинални положај у Покрајини добиле

су подршку све већег дела српског јавног мњења и инситуција попут Српске академије наука и уметности и Српске православне цркве, различитих удружења књижевника и културних радника које су допринеле фокусу теме из косовског миљеа као суштинске за опстанак целе Србије (Томас, 1999: 62). Већ крајем 1987. и почетком 1988. године, критичка интелигенција у Србији у значајној мери исказује сагласност о потреби дубоких друштвених промена, које ће се убрзо и реализовати током 1989. године.

Оваквом развоју догађаја допринеле су и промене унутар владајуће политичке елите Социјалистичке Републике Србије, при чему је сама смрт некадашњег југословенског „вође“ који се на једној седници Савеза комуниста Југославије (СКЈ) самоиницијативно изјаснио да је хрватског а не југословенског порекла (в. Вукадиновић, 2018), обелоданивши тиме коначно да се заправо у југословенском концепту комунизма не врши „праведна прерасподела средстава” и „ослобођавање пролетаријата”, већ промовисање етно-национализма и сецесионизма а сам идеолошки модел у пракси доводи до (де)колективизације и „расрбљавања“ (Анђелковић, 2018).

Посебан значај има догађај који се може тумачити као прекретница у приближавању ставова критичке интелигенције и шире јавности с једне стране, и политичког руководства СР Србије, с друге. Реч је о тренутку у којем се тадашњи председник СР Србије С. Милошевић профилише као кључни политички актер у процесу усаглашавања ставова између „српског јавног мњења” и „власти” (уп. Томас, 1999). У том периоду, као председник Централног комитета Савеза комуниста Србије (ЦКСКС) Милошевић је 24. априла 1987. године боравио на Косову и Метохији, где је присуствовао састанку покрајинског руководства Савеза комуниста и представника незадовољног српског становништва, углавном из централних делова Покрајине. Састанак је одржан у Косову Пољу – приградском насељу на периферији Приштине. Током окупљања, испред зграде у којој се састанак одвијао, дошло је до сукоба између локалне полиције – добрим делом састављене према тзв. националном кључу – доминантном обрасцу запошљавања и „(ре)дефинисања“ етничких трвења Срба и Албанаца у Покрајини и дела од више десетина хиљада окупљених демонстраната српске националности.

У том контексту, Милошевић је одговарајући на жалбе грађана српске националности у ширем наративу образложио да „нико не сме да вас бије” – истичући тиме неравноправан институционални однос косовских власти и српских грађана насталог након уставних промена. Након тога, уследио је састанак на коме су председник и представници покрајинских органа власти саслушали бројне притужбе окупљених грађана.[3] Након наведених догађаја, С. Милошевић све

[3] *Књижевна реч*, бр.300, мај 1987., објављује текст Моше Одаловића, *Косовски листићи, Косово поље 24. – 25 априла 1987, Појединачно да, масовно не...* у коме су пренесене изјаве појединих учесника протеста:
„Боро Целетовић, Косово Поље: Ја сам железнички контролор на Косову и јужном делу уже Србије. На Косову немамо пет застава! Реците ви мени, мој лијепи председ-

изразитије усваја национални дискурс и почиње да се активно залаже за решавање питања положаја Срба на Космету. По повратку у Београд, на седници Извршног одбора СКС, формулише нови политички приоритет, истичући да се питање о којем је реч више не може посматрати искључиво као политичко, већ као питање од националног, односно државног значаја.

„ДОГАЂАЊЕ НАРОДА“

Анализа штампаних медија и контекстуализација догађаја

Убрзо ће се показати да је стратегија некадашњег председника СР Србије подразумевала преузимање водеће улоге у масовном политичком покрету, који се манифестовао кроз серију митинга широм централне Србије, са кулминацијом у Београду. Овај покрет, у јавности познат као „догађање народа“, био је усмерен ка захтеву за поновним успостављањем централизоване контроле Србије над покрајинама, са посебним фокусом на Аутономну покрајину Косову и Метохију. Истовремено, будући да је овакав један политички покрет имао и изразиту антагонистичку димензију према постојећој партијској елити на нивоу република и покрајина унутар СФРЈ, у научној јавности је етикетиран као „антибирократска револуција“ (Башчаревић, 2016; Драговић Соco, 2004). Већ крајем марта 1988. године, неколи-

ниче, ако затреба - под којом ћу се заставом борити? Светислав Танасковић, Преоце (милиционарима): Можете да ме убијете. Дошао овај наш; лакше ће ни бидне. Богосав Бацић, Долац: Као грађанин Југославије, стцдим се [...] рекли су ми да можемо да се селимо појединачио, али масовно не; то би био политички проблем! Миодраг Цветковић, Витина: [...] због многих неправди које су ми нанели, жалио сам се Титу, Влашкалићу, Доланцу, Љубичићу, Рибичићу и свим косовским функционерима. Вуксан Пантелић, Подујево: кад сам питао зашто нас исељавате? Рекли су ми: „то је због општенародне одбране и ДСЗ (Друштвена самозаштита, прим. аутора.). Љубиша Црвенковић, Липљан: сеобе у социјалистичкој Југославији су гробар ње саме! Славиша Костић, Грачаница: осудили смо малолетног краља, а шта ћемо са пунолетним политичарима који нас оставише? Милош Красић, Клина: мени лично, у слободи, запалили су две куће, посекли воћњак и убијали стоку [...] убише ми и једног пса; много ми га жао. Ђорђе Богосављевић, Доњи Петрич: Немачку, као агресора, поделиле су силе; а ко је поделио Србију на три дела? Чедомир Маринковић, Косово Поље: пет година се чекало ко ће да реши питање Косова. Рекли су Југославија! Она ће то почети кроз пет година. Драго Микић, Клина: кад сам ишао да се жалим код Кољ Широке рекли су ми: „Ако хоћете да видите Кољ Широку, гледајте га на телевизији!" То је изигранција, другови! Милован Милановић: немојте да ме сликате, познат сам – био сам у Сава – центру. Петко Изгаревић, Јагода (Хвосно): на српском гробљу направили су школу и дали јој име непријатеља Азема Бејте. Сад треба да пресељавамо кости. Радомир Капетановић, Густерица: немојте, Власи, цинички да ме гледате; не могу да поднесем такав поглед! Србољуб Поповић, Доња Будрига: какви јунаци!? Мојој жени два пута су гасили цигарете на руци [...] Мита Тривковић, Племетина: и Артуковић има право на одбрану, а ја га немам на Косову. Стојан Дејановић, Липљан: у милиционарској униформи, са белом. капом на глави, Шаип Гаши је тукао липљанске Србе и зато добио бољи положај. Срамота за ваше службе! Стојан Огњановић: контрареволуционарне 1968 године иапустио сам СК. Нисам хтео да будем у истој Партији са непријатељима. Миланко Буљугић, Приштина: Због сукоба у Извршном већу, у немогућности да ми парирају, импутирали су ми 1977. године, уз помоћ СДБ, да сам ибеовац, а 1987, грађанску десницу [...] Даут Богујевци, Косово Поље: забринут сам шта све причате. А заједно смо се борили за Титову Југославију!“ (стр. 2).

ко месеци пре кулминације овог покрета, политичка сцена у Србији била је у значајној мери трансформисана. Процес смене руководстава у покрајинама већ је био у току, што се огледало и у променама унутар републичког руководства, на чијем челу се налазио Милошевић.

У таквим околностима, српске и југословенске власти суочавају се и са предлозима који долазе из редова српске интелигенције, а који додатно подстичу расправе о правцу даљих друштвених и политичких промена (Радовановић, 2023). Овакав процес догађаја и улогу интелигенције у њему Д. Ћосић из сопственог ангажмана преноси како је у име Удружења књижевника, Социолошког и Филозофског друштва Србије дефинисао предлог промена[4] које се односе на категорије из Устава из 1974. године. Истичући захтев за националну равноправност и грађанска права, Ћосић је сматрао изузетно значајним покретање референдума, односно изјашњавање народа југословенских република о будућем правном уређењу Југославије чиме би се испитала и воља за заједничким животом. Предлог Ћосића кретао се у смеру изласка из југословенске идентитетске и институционалне кризе и из општег социјално-правног бесмисла у коме се тадашње друштво налазило. Захтев је утемељен у демократској реформи „целокупног друштвеног, економског и државног уређења Југославије, чији основни политички субјект неће бити суверена држава као „бирократско краљевство", него човек појединац – слободан грађанин" (Ћосић, 2002; Ћосић, 2004: 49-64). Суштинска промена интелектуалног слоја југословенског, пре свега српског друштва, кретала се у правцу идентификовања одговорних актера за настало стање у Јужној српској покрајини Косову и Метохији.

Одговорност за настало стање у јавном дискурсу пребацивано је најпре на Савез комуниста и процес децентрализације Југославије, који је институционализован Уставом из 1974. године. У том контексту, Љубомир (Љуба) Тадић, између осталог критикује „антидемократску децентрализацију", означавајући је као облик „рефеудализације", док питање Косова тумачи у складу са неизбежном последицом „претварања југословенске федерације у конфедерацију" (Тадић, 1986: 7). Но, настојања Централног комитета Савеза комуниста Србије да стабилизује политичке прилике на Косову и Метохији у почетној фази нису наишла на подршку осталих република СФРЈ, што је свакако и очекивано имајући у виду чињеницу да су се остале републике (посебно Хрватска и Словенија), не само развијале на уштрб СР Србије, већ и идеолошки заговарале њено распарчавање на покрајине и централни део. Упркос својој демографској структури и историјској повезаности са српским простором, чак и Социјалистичка Аутономна Покрајина Војводина је пружала значајан политички отпор поновном присједињењу са својом „матицом". Ипак, масовност и значајан број

[4] „Предлог су написали Коста Чавошки, Триво Инђић и Зоран Аврамовић, а претресен је и на трибини Филозофског друштва Србије и управама Удружења књижевника и Социолошког друштва. У садашњим приликама, то је максимум демократске реформе Устава из 1974. Више се не може захтевати, а да се добије подршка од чланства ових организација, стваралачке интелигенције и јавности" (исто).

демонстрација које су биле усмерене, не само ка артикулацији српских националних интереса унутар СФРЈ и на Косову и Метохији, већ и против владајућих политичких елита у републикама и покрајинама Косову и Војводини, постепено је довела до остваривања постављених политичких циљева.

Касних осамдесетих година 20. века, штампани медији у Србији[5] представљали су важно средство обликовања и изражавања ставова српске интелигенције, доприневи тиме припреми друштва за предстојеће институционалне и генерално друштвене промене. Анализом садржаја и историјским приступом (Митровић и Тодоровић, 2003) текстовима објављених у периоду од 1988, до 1989. године, може се закључити да су деловали у правцу обликовања јавног мњења, при чему су идеје о ревизији уставног оквира из 1974. године и реинтеграцији КиМ у правни поредак Србије постепено добијале подршку код ширих народних маса. Централну улогу у овом процесу заузима тематика интерпретације Косовског мита или Косовског завета[6] које је функционисало као средство колективне и идентитетске мобилиза-

[5] Православље, НИН, Дуга, Књижевне новине и Књижевна реч.

[6] „Мит је прича која је истински важна за неку заједницу, јер оно што је за њену снагу битно није колико је она истинита, већ колико је она важна самој заједници. На тај начин, нагласак није у односу истинито - неистинито, већ вредно - невредно, важно - неважно, добро – лоше. Тиме мит постаје складиште вредности неке заједнице, односно централна етичка структура једне заједнице. Косовски мит је заправо косовски завет, или видовданска етика, односно прича о моралу која укључује највише вредности једне заједнице, а намера да се преноси с поколења на поколење, представља парадигму оних вредности којих се треба придржавати. Иако темељно везан за одређену територију, у овом случају Косово и Метохију, косовски мит (завет или етика), постаје универзална етичка категорија српског народа, при чему је његово географско одредиште само симбол, а епска народна поезија његово извориште. Та поезија се узима као колективно дело, и она зато изражава колективне вредности народа који ју је створио и неговао. Њу је створио народ сељака - ратника, или сточара – ратника, а њена основна идеја је да постоје ствари које су вредније од било чијег појединачног живота, а оне су заједница, односно православна вера и српски национални идентитет. Међутим, највећа вредност косовске легенде је у томе што је жива, а не окамењена, довршена, и до краја разјашњена. Њена порука је универзална и увек остаје иста. Она се креће, укључује нове нараштаје, тражи њихов допринос и тумачење. Таква заједница која има идентитет у чијем је центру косовски завет и даље је, суштински, заједница отпора, односно борбена заједница. Управо због тог отпоропружајућег, борбеног карактера косовског завета, средиште пацификације Срба је настојање да се они „ослободе Косовског мита“, то јест да одустану од завета који је чврсто срастао са њиховим идентитетом” (Башчаревић 2016: 5). Косовски завет српског православног народа дефинисан је не само уочи Косовске битке и темељу који је у заветном исказу изрекао кнез Лазар позивајући на одбрану вере и државе, при чему се страдање повезује са жртвом за Небеско царство по угледу на православнухришћанску традицију, већ и на дотадашњој српској Светосавској идеји у којој је сопство народа превасходно било везано за црквени, народни и литургијски начин живота. Оваква традиција преношена је касније као прича о моралу односно највишим вредностима једног колективитета, са намером наслеђивања овог „српског-православног гена“ на будућа поколења кроз различите облике историје, предања, епике и поезије са циљем да се жртва за заједницу, Веру и Бога постави изнад свих личних и појединачних приоритета што непрекидно прати курс Христосовог Јеванђеља оличеног у две највеће Христосове заповести, беспоговорној жртви и љубави према Богу и својим ближњима.

ције српског народа, посебно за становништво и актере стациониране на Косову и Метохији. Истраживањем је обухваћено 448 текстуалних јединица распоређених у више периодичних публикација. Највећи број јединица регистрован је у недељнику НИН- (150), затим у Православљу (115) и Дуги (106), док су у недељницима Књижевним новинама и Књижевној речи заступљене у мањем обиму (50, односно 27 текстова у другом штампаном програму).[7]

Садржајна структура текстова заправо репрезентује важност и значај тема међу којима се првенствено истиче безбедносни и друштвени положај српског становништва у Јужној српској покрајини Косову и Метохији. Најчешће су обрађена питања насиља и притисака као и исељавања, док се нешто ређе анализира положај цркве и уставна проблематика која је у односу на прве, само институционални оквир који детерминише наведено стање. Остале теме, укључујући догађаје из 1981. године, ставове интелектуалаца и лична сведочења, заступљене су у мањем обиму. Са становишта начина излагања, најчешће су заступљени поетско-књижевни и извештајни садржаји, док су аналитички, историјски и демографски приступи присутни у знатно мањој мери. Доминантност емотивно обојених и наративних форми указује на стратегију комуникације усмереној ка широј јавности која је пак наведени наратив требала да испољи у пракси изражавајући незадовољство и протест због наведеног стања. Представљање страдања и жртве у анализираним текстовима заправо симболизује страдање и жртву које су косовски јунаци поднели управо у име идеје о колективној идентификацији и солидарности, која је и раније па и данас, била потребна у одбрани националних и верских интереса. Овај тип дискурса доприноси јачању унутрашње кохезије и стварању друштвеног консензуса о потреби политичких промена. У том смислу, медијски садржаји из посматраног периода могу се тумачити као један од фактора који су утицали на легитимизацију захтева за измену уставног поретка и преобликовање институционалних односа у оквиру Србије, при чему је „косовски синдром“ био пример и за дешавања која се сутра могу догодити и у АП Војводини.

Прокламовани циљ грађанских скупова, званих *митинзима за истину*, био је уједињење Србије са својим покрајинама. У релативно кратком периоду, одржано је чак стотинак митинга широм Србије, а неформалне процене су указивале да је на њима учествовало укупно пет милиона људи. Слогани на митинзима често су звучали оштро и свесно национално, водећи се мишљу да ће овакве пароле подстаћи на протест сваког човека који у себи носи „српски ген”. Националне пароле попут навода „где год има српских душа, тамо је мој дом и родно огњиште”, нису одвајане од оних са верским префиксима као

[7] Удео анализираних садржаја у укупном простору публикација износи готово 6%, са изразитим варијацијама: од готово 14% у Православљу до 1,85% у Књижевној речи. Позиционирање текстова указује на њихову видљивост и значај. Готово четвртина анализираних садржаја налази се на уводним страницама, док је преко 10% објављено на насловницама. У оба случаја предњачи Православље, док остали медији показују релативно уједначену, али нешто мању заступљеност.

што су „не тражимо ништа ново, само царство Душаново" (...) „нећемо дати земље Обилића без проливања крви" (Томас, 1999: 64). Таква интерпретација догађаја везаних за Космет, укључујући и деценијске примере насиља и маргинализације српског живља (уп. Радовановић и Обрадовић, 2024), подстакли су српске активисте са КиМ, М. Шолевића и К. Булатовића на оснивање Организационог одбора за учешће косовско-метохијских Срба на протестним митинзима у јуну 1988. године ван региона Косова. Убрзо потом придружује им се и друга иницијатива – Удружење за повратак прогнаних са Косова „Божур", којим је руководио Б. Кецман. Обе организације успешно су координисале окупљање и превоз косовско-метохијских Срба на митинге широм СФРЈ, при чему је забележен висок ниво ентузијазма код сународника у другим деловима земље.

Ретроспективно, ток догађаја је текао тако да је 5. октобра 1988. године, Извршно веће Војводине поднело колективну оставку изнуђеном под јаким притисцима грађанских протеста, при чему су коришћени демонстративни симболи за урушавање и скрнављење институција које су учвршћене Уставом. Главна мета незадовољних грађана било је новосадско Извршно веће – као симбол комунистичког поретка. Протести су били карактеристични по коришћењу јогурта, чиме су демонстранти гађали Веће, због чега је овакав митинг називан и „јогурт револуцијом". У низу догађаја, седмог октобра дошло је и до пада владе у Црној Гори, што је свеукупно довело до формирања амбијента у коме је владајућа елита у централној Србији могла да се фокусира на преузимање контроле над САП Косовом. Ипак, поменути потези довели су до отпора Албанаца у Покрајини, исказаног кроз штрајкове и демонстрације. Коначно, Покрајина је стављена под контролу владе СР Србије 23. марта 1989. године,[8] када је Покрајинска скупштина изгласала самоукидање, након распоређивања српске

[8] Тако у *Књижевним новинама*, бр.770, 15. 02. 1989., Радосав Стојановић, у тексту - *Карте су отворене*, хвали избор новог косовског руководства, на чијем су челу Рахман Морина и Томислав Секулић. Даље сматра да ће они бити способни да реше новонасталу кризу која је кулминирала са протестом рудара у Трепчи код Косовске Митровице, за који сматра да је организован од стране смењених албанских функционера, а пре свега Азема Власија. (стр. 3) Исто тако у *Књижевним новинама*, бр. 771, 01. 03. 1989., Милорад Вучелић, у тексту - *Ко су власници народа*?, бави се штрајком рудара у Трепчи, и даље анализира да је: „[...] садашње стање плод [...] неефикасног супростасвљања великоалбанском национализму и његовој масовној индоктринацији а никако политике СР Србије илу некаквих њених „слугу" или „издајника" албанског народа. Коначно, нема ни једног тако великог разлога и повода да би се изједначавало оно што настаје на праведним и демократским циљевима и оно што постоји на очувању предрасуда, манипулација, озакоњењу геноцидног терора и изгона и што припада предцивилизацијским облицима понашања – а сваки данашњи национализам, па и албански, то јесте. Треба ли тражити додатну симболику у чињеници да је на Косову [...] заведена оштрија државна контрола. Мада звучи парадоксално, ствари се нормализују. Држава је преузела функције које је у претходним годинама и деценијама узурпирала идеолошка номенклатура. Никада раније на овим страницама нисмо се залагали за ванредне мере или репресивна решења. Овога пута на специјалне потезе морамо гледати као на рационалан потез државе са становишта свих који су тамо угрожени: манипулисаних Албанаца, обесправљених Срба и Црногораца, освешћених делова албанске народности [...]" (стр. 3).

полиције и ЈНА у покрајини, као и хапшења смењеног покрајинског лидера Азема Власија.

Анализом догађаја Томас каже да је наведени тренд институционалних промена и незадовољство које се утемељило у српском народу током владавине комуниста, посебно српских комуниста, заправо довело до феномена „догађања народа“, односно до мобилизације широких народних маса идеолошки усмерених на институционално и идентитетско уједињење државе Србије. Но, наведена мобилизација становништва идеолошки је имала потпору у различитим облицима медијских и телевизијским садржајима, чиме је народни покрет добио структурну подршку управљачких елита из тог периода, усмеравајући на тај начин народну и идеју владајуће елите у једном правцу. Размере демонстрација и њихова масивност елаборирају истинску свенародну подршку и могућност каналисања општих интереса ка заједничком циљу који је својим политичким недоследностима из Устава послужио „као лако препознатљив(и) узро(к) многобројних невоља које су задесиле Србију у периоду после Тита“ (Томас, 1999: 66).

Политичка подршка масовним народним митинзима обезбеђена је кроз систем тзв. антибирократске револуције, а коначна ревизија Устава из 1974, реализује се 28. марта 1989. године у Скупштини СР Србије, након што су се Скупштине Социјалистичке аутономне покрајине Косова и Социјалистичке аутономне покрајине Војводине самоукинуле структурном заменом кадрова и јаким политичким притисцима од стране централне власти.[9] Наредни чин огледао се у потпуној националној хомогенизацији, постигнутој подизањем националне свести на највиши ниво. Српска интелигенција је деловањем кроз удружења књижевника и научне институције, потом уз помоћ Српске православне цркве и истицање Косовског мита/завета као кључног симбола националних, али и верских интереса, успела у

[9] Тако у *Књижевним новинама*, бр.770, 15. 02. 1989, Радосав Стојановић, у тексту – *Карте су отворене*, хвали избор новог косовског руководства, на чијем су челу Рахман Морина и Томислав Секулић. Даље сматра да ће они бити способни да реше новонасталу кризу која је кулминирала са протестом рудара у Трепчи код Косовске Митровице, за који сматра да је организован од стране смењених албанских функционера, а пре свега Азема Власија (стр. 3). Исто тако у *Књижевним новинама*, бр. 771, 01. 03. 1989, Милорад Вучелић, у тексту – *Ко су власници народа*?, бави се штрајком рудара у Трепчи, и даље анализира да је: „[...] садашње стање плод [...] неефикасног супротстављања великоалбанском национализму и његовој масовној индоктринацији а никако политике СР Србије или некаквих њених „слугу“ или „издајника“ албанског народа. Коначно, нема ни једног тако великог разлога и повода да би се изједначавало оно што настаје на праведним и демократским циљевима и оно што постоји на очувању предрасуда, манипулација, озакоњењу геноцидног терора и изгона и што припада предцивилизацијским облицима понашања – а сваки данашњи национализам, па и албански, то јесте. Треба ли тражити додатну симболику у чињеници да је на Косову [...] заведена оштрија државна контрола. Мада звучи парадоксално, ствари се нормализују. Држава је преузела функције које је у претходним годинама и деценијама узурпирала идеолошка номенклатура. Никада раније на овим страницама нисмо се залагали за ванредне мере или репресивна решења. Овога пута на специјалне потезе морамо гледати као на рационалан потез државе са становишта свих који су тамо угрожени: манипулисаних Албанаца, обесправљених Срба и Црногораца, освешћених делова албанске народности [...]“ (стр. 3).

свом задатку хомогенизације нације и њеном идеолошком и институционално-територијалном обједињавању.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА: УЛОГА ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ И ИНСТИТУЦИЈА У (РЕ)ДЕФИНИСАЊУ НАЦИОНАЛНИХ ИНТЕРЕСА СРБИЈЕ

Централну улогу у афирмацији српских националних интереса базираних на Косовском завету на крају девете деценије 20. века, као према планираном следу догађаја, добили су патријарх Герман и Српска православна црква. Више него повољан историјски моменат десио се средином 1989. године, уочи и након обележавања шестоте годишњице од Косовске битке. Видовдански сабор 28. јуна 1989. на Косову пољу, организован је поводом ове годишњице, добивши епитете тријумфалног окупљања.

Разлози за славље били су вишеструки, не само да су простори око црквених светиња - раније доживљених као угрожених, поново стављени под „српску контролу“, већ се назирао и нови однос између цркве и државе, након готово пола века дискредитације СПЦ и црквених челника у комунистичком систему. Посебно упечатљив догађај који је неизмерно утицао на општенародно расположење био је у вези преноса моштију Св. кнеза Лазара. Мошти су преношене под окриљем цркве кроз различита светилишта на просторима насељеним Србима, да би потом биле враћене у манастир Раваницу – задужбину управо Св. цара Лазара. Ови догађаји, праћени свечаним дочецима, представљали су прилике за изражавање поштовања и колективног узбуђења у месецима који су претходили јубилеју. Прослава шестоте годишњице од Косовске битке, праћена је бројним анализама и коментарима интелектуалаца, а довела је до свеопште кулминације у истицању Косовског завета као једног од кључних чинилаца националне кохезије. Тај процес достигао је врхунац у периоду од јуна до децембра 1989. године.

До краја 1989. године, на врхунцу ових дешавања и додуше само привидне нормализације прилика на Косову и Метохији, постигнуте враћањем Покрајине под надлежност Републике Србије кроз уставне амандмане усвојене у марту – српска интелигенција била је у позицији да сумира догађаје и осмисли нови правац националне политике.[10]

[10] На пример, Војислав Ђурић, у тексту под насловом *Српска књижевност о Косову*, објављеним у *Књижевним новинама*, бр. 779 – 780, 01. – 15. 07. 1989. године, који представља прилог прослави јубилеја 600 година од косовске битке, истиче: „[...] већ шест векова српска књижевност о томе догађају и његовим последицама сведочи да за Србе – ма где, ма кад и ма како живели нема српскије земље него што је Косово ни поред Савиндана српскијега дана од Видовдана. И то је њен први особени знак, који нема ниједна друга књижевност о истој теми – ни словенска, ни западноевропска, ни блиских ни далеких иарода [...] који ће – скупљени и представљени у посебној књизи Косовске споменице 1389–1989 у издању СКЗ (Српске Књижевне Задруге, прим. аутора) – представљати речито сведочанство колико је најважнији догађај у српској историји схваћен и као значајан светски догађај“ (стр. 4). Такође, у *Књижевним новинама*, бр. 785, 01. 11. 1989, Александар Петров, у тексту *Прича о Косову – света прича српског народа*, сматра: „[...] света прича српског народа, нарочито у тради-

ЛИТЕРАТУРА

Анђелковић, Петар. "Расрбљавање српског народа и промена идентитета у глобализирајућем друштву". *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини,* 48, 2 (2018): 87-106, 2018. https://doi.org/10.5937/zrffp48-16634

Башчаревић, Иван. *Однос српске интелигенције осамдесетих година двадесетог века према косовском миту као топосу националних интереса* (докторска дисертација). Београду: Филозофски факултет, 2016. https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/7795

Вукадиновић, Игор. *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945-1969)* (докторска дисертација). Београд: Филозофски факултет, 2020.

Драговић Сосо, Јасна. *„Спасиоци нације", интелектуална опозиција Србије и оживљавање национализма.* Београд: Фабрика књига, 2004.

Ђурић, Владимир. "Српска књижевност о Косову". *Књижевне новине*, 779–780, 15. јул: 1, 1989.

Митровић, Љубиша. *Нови светски поредак и Балкан: социолошка и геополитичка разматрања.* Ниш: Студентски културни центар, 2000.

Митровић, Љубиша и Драган Тодоровић. *Социологија и историја: Хрестоматија из историјске социологије*. Ниш: Филозофски факултет и Просвета, 2003.

Николић, Коста. "Или ће Србија бити република или ће престати да постоји". *Историја 20. века,* 2, 166-178, 2012. 10.29362/ist20veka.2012.2.nik.165-188

Одаловић, Милан. "Косовски листићи", Косово Поље 24–25. априла 1987. *Књижевна реч*, 300, мај: 5, 1987.

Петров, Александар. "Прича о Косову – света прича српског народа". *Књижевне новине*, 785, 1. новембар: 9, 1989.

Рамет, Сабрина. *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962–1991.* Bloomington: Indiana University Press, 1992.

Ристановић, Петар. *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974-1989.* (докторска дисертација). Београд: Филозофски факултет, 2018.

Радовановић, Ђорђе и Филип Обрадовић. "Четврт века касније: елементи етничког чишћења у случају прогнаних са Косова и Метохије". *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 192 (4): 531–552, 2024. https://www.maticasrpska.org.rs/stariSajt/casopisi/ZMSDN_192.pdf

Радовановић, Ђорђе. *Српско-албански односи и етнички сукоби у оквиру савремених друштвених промена на Косову и Метохији* (докторска дисертација). Косовска Митровица: Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет, 2023. https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/22029

ционалном; облику усмених десетерачких песама, може се упоређивати не само са најбољим делима о биткама у светској историји него и са најлепшим светим причама човечанства. То је прича о историји а још више о човековој судбини на земљи и у свемиру, о греху, жртви, спасењу и васкрсењу. Њен узор је прича над причама, Јеванђеље. Она је хришћанска и јеванђелска, па према томе и општељудска. Али је и дубоко национална. Косово је нови Јерусалим, али Јерусалим на Балкану, у Србији" (стр. 12).

Стојановић, Радослав. "Карте су отворене". *Књижевне новине*, 770, 15. фебруар: 2, 1989.

Тадић, Љубомир. "Националне страсти као замена за демократију". *Књижевне новине*, 709, децембар: 4, 1986.

Томас, Роберт. *Србија под Милошевићем: политика деведесетих.* Београд: Самиздат Б92, 1999.

Ћосић, Добрица. *Пишчеви записи.* Београд: Новости, 2002.

Ћосић, Добрица. *Косово.* Београд: Новости, 2004.

SERBIA 1988–1989 – THE TIME WHEN „IT HAPPENED TO THE PEOPLE"

Summary

The paper presents an analysis of the context of social changes, processes and events in Kosovo and Metohija using quantitative and qualitative analysis of the periodical printed media NIN, Duga, Pravoslavlje, Književne novine and Književna reč in the period 1988 –1989, using relevant literature that thematically addresses events in the aforementioned territory and places them in the broader social context of the last decade of the existence of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. The author's main goal is to bring a part of the genesis of contemporary social circumstances in Serbia closer to the modern reader and to point out their deeper historical significance. Given that social processes in Serbia are still taking place in the light of social circumstances in Kosovo and Metohija, we believe that this fact does not make the topicality of the topic any less important. On the contrary. By taking a closer look at the developments in Kosovo and Metohija, as well as ultimately in central Serbia, we believe that contemporary social realities are becoming much clearer. On the other hand, the author's intention is to modestly contribute to the preservation of the collective national consciousness of Serbs through the culture of remembrance.

Key words: SFR Yugoslavia, Serbia, Kosovo and Metohija, Kosovo Covenant, Serbian national consciousness.

ПРИКАЗИ

ЦИНЦАРИ НА БАЛКАНУ[1]

Зборник радова „Цинцари: културна размена, идентитет и наслеђе" настаје у контексту појачаног интересовања за мањинске и транснационалне идентитете на простору Балкана и процесе њихове културне интеракције. Тематски припада пољу савремених етно-антрополошких студија, јер се дотиче питања о очувању нематеријалног културног наслеђа, заштити мањинских идентитета и улози колективног памћења у обликовању савремених друштава.

У зборнику се систематски осветљава улога Цинцара (Аромуна) као важног, али често маргинализованог чиниоца балканске културне и друштвене историје.

Историјски контекст обухвата период од раног модерног доба до савремености, при чему се посебно истиче улога Цинцара у процесима урбанизације, европеизације културе и обликовања културне елите на простору Србије и ширег Балкана. Анализирају се миграциони токови, економске и културне мреже, као и утицај Цинцара на формирање грађанских вредности, штампе, уметности и образовања, што ову тему чини релевантном за разумевање ширих друштвених процеса у региону.

Основна сврха зборника јесте да пружи свеобухватан научни увид у историјску, културну, језичку и друштвену димензију цинцарске заједнице, као и да подстакне даља интердисциплинарна истраживања о овом народу. Као главни анализирани проблем издваја се формирање, трансформација и очување цинцарског идентитета у различитим историјским и друштвеним контекстима, али и однос Цинцара према доминантним националним културама средина у којима су живели. Посебна пажња посвећена је процесима културне размене, језичког наслеђа, породичног памћења и друштвене интеграције.

Кључни појмови који се у зборнику разматрају обухватају идентитет као историјски условљен и динамичан процес, културну размену као двосмеран ток утицаја између различитих етничких и друштвених заједница, као и културно наслеђе које обухвата језик, уметност, породично памћење и колективне праксе. У том контексту, Цинцари се представљају као транснационална заједница чији се идентитет обликовао кроз миграције, економску активност и интеракцију са већинским културама у различитим државним оквирима.

Аутори заступљени у зборнику су истакнути истраживачи из области етнологије, лингвистике, историје, културологије и социологије, што зборнику даје јасан интердисциплинарни карактер. Радови Николе Трифона, Предрага Мутавџића, Чедомира Чупића, Дејана Тубића, Младене Прелић и других аутора показују висок ниво научне утемељености, методолошке разноврсности и аналитичке прецизности. Посебно је значајно што су поједини текстови објављени у више језичких верзија, чиме се зборник отвара и ка широј међународној научној публици.

---

[1] Варади, Т., и Прелић, М. (ур.). (2023). *Цинцари: културна размена, идентитет и наслеђе*. Београд. Српска академија наука и уметности, стр. 1-213.

Ауторски приступ у зборнику је доминантно аналитички и интерпретативни, уз изражену критичку свест о маргинализацији цинцарске заједнице у историјској и савременој перспективи. Истовремено, радови имају и афирмативну димензију, јер настоје да научно утемељено прикажу значај доприноса Цинцара развоју грађанског друштва, уметности и културе, као и да укажу на потребу институционалне заштите и даљих истраживања њиховог културног и језичког наслеђа.

Заступљеност различитих тематских целина од историјских и уметничких анализа, преко језичких питања, до етнолингвистичких и антрополошких теренских истраживања омогућава свеобухватан увид у комплексну проблематику цинцарског идентитета.

Основна хипотеза зборника „Цинцари: културна размена, идентитет и наслеђе" заснива се на претпоставци да су Цинцари (Аромуни) имали структурно значајну улогу у обликовању економских, културних и друштвених процеса на Балкану, као и да је њихов допринос недовољно заступљен у традиционалним националним историјским интерпретацијама. Ову полазну тезу јасно артикулише Никола Трифон у раду *„Цинцари, сувишна коцкица у балканском мозаику"*, у коме указује на улогу православних балканских трговаца као посредника између европског Запада и балканског простора и на значај економских мрежа у процесу културне трансформације региона.

Дејан Тубић, у раду посвећеном Христофору Жефаровићу, показује како је делатност овог уметника представљала један од кључних покретача европеизације српске уметности у XVIII веку, чиме се наглашава културни утицај цинцарске елите. Са друге стране, Лила Кона и Милена Шећеровић анализирају положај Цинцара у српској штампи крајем XIX и почетком XX века, указујући на промену јавне перцепције од емпатије ка стигматизацији, али и на процесе политичке мобилизације и поновне афирмације цинцарског идентитета крајем XX века.

Посебно се издваја рад Предрага Мутавџића под називом *„Писмо, језик, нација – први покушаји стварања савременог аромунског алфабета"*, који критички анализира неуспех аромунског националног буђења у XIX веку и наводи више унутрашњих и спољашњих фактора, попут отпора унутар саме заједнице, недостатка политизације језика и изостанка снажне интелектуалне елите која би артикулисала национални пројекат.

У раду Чедомира Чупића под називом *„Значај и улога Цинцара у развоју грађанског друштва и утемељењу грађанских вредности"* разматра се појам и значење речи грађанин, настанак и формирање грађанског друштва, утицај Цинцара на формирање градова на Балкану у модерном добу, утицај Цинцара на формирање грађанског друштва и нација на Балкану у модерном добу, град као топос грађанског друштва, однос Цинцара према идентитету, приватном и јавном животу, традицији и модернизацији, култури и културним обрасцима, грађанским вредностима на којима инсистирају. Посебно се истиче утицај Цинцара на развој градова, на стварање нација на Балкану (у

Србији, Бугарској, Грчкој) као великих културно-политичких заједница, као и снажан утицај на развој интелектуалне, економске и политичке елите.

У раду *„Цинцарске грађанске породице - Породица Вучо“,* Јулијана Вучо описује успон и развој ове угледне породице средином XIX века. Рад указује на процес интеграције Цинцара у српско друштво и њихову укљученост у политички и друштвени живот, на трговачку, привредну делатност.

Теде Кал у свом раду *„Загонетно писмо из Персије – трагом Мегленских Влаха и Аромуна у Ирану“* анализира необичан писани траг аромунског језика на арапско-персијском писму и показује како појединачни историјски извор може бити искоришћен за рушење устаљених предрасуда, попут уверења да „се аромунски не може писати”. Овај рад показује да језичка питања нису искључиво историјски проблем, већ и актуелан процес који траје и данас, будући да „аромунски успева да доминира над мегленским елементом, да не би био потпуно потиснут другим језицима” (Кал, 2023, стр. 156).

У студији Ивана Казакова и Александре Чиварзине под називом *„Из лексике традиционалне народне културе Арумуна Северне Македоније (прелиминарни резултати етнолингвистичког теренског истраживања)“* акценат је на лексици народног календара и породичних обичаја, а такође и на ванлингвистичким контекстима које одражавају фрагменти традицијске културе. Аутори посебну пажњу посвећују породичним обичајима и терминологији из посмртног циклуса; анализирају називе празника, обреде, ритуале и друге термине повезане са културом смрти и сахрањивања. Посматра се шири културни контекст речи и показује шта оне откривају о веровањима и традицији заједнице чиме се указује на значај језика као битног дела културног и идентитетског наслеђа.

Рад Младене Прелић који носи назив *„Породично памћење и културно наслеђе Армана/Цинцара у Србији: неки досадашњи резултати и правци даљег истраживања“* указује на значај породичних наратива и материјалних трагова прошлости, при чему „грађевине, задужбине богатих цинцарских породица и породичне куће представљају симбол породичног идентитета” (Прелић, 2023, стр. 192) и важан елемент културне самосвести заједнице. Овакви примери показују да зборник успешно повезује историјску анализу са савременим питањима идентитетске реконструкције и очувања нематеријалног културног наслеђа.

Интерпретација података у зборнику углавном је заснована на проверљивим изворима, теренским истраживањима и постојећој научној литератури, без уочљивих облика манипулације или селективног представљања чињеница. Што се тиче објективности аутора, приметно је настојање да се избегну идеолошке поједностављености и романтизовање прошлости.

Иако зборник у целини оставља веома позитиван утисак, поједини сегменти могли би бити додатно проширени и развијени, посебно они који се односе на савремене институционалне механизме заштите

цинцарског језика и културе и они који се односе на савремене политике заштите мањинских права. Међутим, ови недостаци не умањују укупну научну вредност публикације, већ пре указују на ширину теме и отвореност за будућа истраживања.

Зборник има значајну теоријску вредност, јер проблематизује појмове идентитета, културног наслеђа и колективног памћења у светлу савремених научних расправа. Аутори не третирају ове појмове као статичне категорије, већ као резултат историјских интеракција, политичких односа и друштвених преговора. На тај начин доприноси се широј научној дебати о природи етничких и културних идентитета у мултиетничким друштвима.

Практична вредност зборника огледа се у потенцијалу примене научних закључака у области културне политике, образовања и заштите мањинских језика и наслеђа. Додатна предност зборника јесте дијалог са радовима других истраживача, што доприноси ширем академском контексту и јача аргументациону структуру појединих текстова.

Посебна вредност зборника огледа се у способности аутора да повежу макроисторијске процесе са микроисторијским и етнографским студијама случаја. Анализе трговачких мрежа, уметничких токова, породичног памћења и језичких пракси показују да се идентитет Цинцара не може свести на једнодимензионалне категорије, већ да представља динамичну и контекстуално условљену појаву. Оваква перспектива доприноси бољем разумевању сложености културних процеса у региону.

Зборник „Цинцари: културна размена, идентитет и наслеђе" представља значајан научни допринос проучавању балканских друштава, јер на систематичан и интердисциплинаран начин осветљава улогу Цинцара као активних учесника историјских, економских и културних процеса. Кроз различите теоријске и методолошке приступе, зборник успева да превазиђе уске националне оквире и понуди сложенију слику балканске прошлости, у којој су транснационалне везе, миграције и културна размена кључни фактори историјског развоја.

Зборник представља вредан ресурс за истраживаче из области историје, етнологије, лингвистике, културологије и социологије. Истовремено, због јасног стила и тематске релевантности користан је и широј читалачкој публици која је заинтересована за историју Балкана и питања културног идентитета.

У целини посматрано, зборник „Цинцари: културна размена, идентитет и наслеђе" може се оценити као научно утемељено, тематски актуелно и друштвено релевантно издање које значајно доприноси разумевању улоге Цинцара у балканском историјском и културном простору. Он не само да заокружује постојећа сазнања, већ и отвара нова истраживачка питања, подстичући даљи научни дијалог и интердисциплинарну сарадњу.

Ивана Чукановић
Филозофски факултет у Нишу

ЗАЈДЕ БАЦА[2]

Монографија Зајде Баџа – ромско култно место Драгољуба Б. Ђорђевића и Драгана Тодоровића усредсређена је на, наизглед, мало маргинално светилиште у Нишу, али управо кроз то „мало место“ аутори отварају крупна питања: како настају и трају локални култови, како се обликују границе „светог“ у урбаном простору и како се, у балканским условима, верске праксе различитих заједница могу преплитати без обавезе да се сврстају у јасне конфесионалне категорије. У другом, допуњеном издању књиге, тема је представљена као истовремено историјска и савремена: легенда и њени записи постављају основу симболичког смисла, а теренски опис и социолошко-антрополошка интерпретација показују „живот“ светилишта данас (Ђорђевић и Тодоровић 2025, 18).

Књига је писана јасним, читљивим стилом, водећи рачуна о друштвеној осетљивости теме. Јер, о ромској заједници је тешко говорити без предубеђења уколико се не познају њена историја, култура и религиозност, па читалац најпре добија оквир за разумевање контекста, а тек потом „улази“ у само култно место (Ђорђевић и Тодоровић 2025, 19).

Књига је структурисана тако да читалац постепено прелази од наративног и историјског слоја ка социолошкој анализи. Након уводних напомена и постављања проблема, следи целина посвећена легенди о Захиде/Зајде Баџи и начинима на које је та прича бележена у различитим периодима и код различитих аутора. Потом следи део који светилиште посматра као место „мешовито“ праксе, односно као простор у коме се преплићу елементи исламске и хришћанске побожности, али и локалне народне религиозности.

Посебно је издвојена улога чувара култног места (као посредника између посетилаца, правила светилишта и шире заједнице), а књига се затвара закључним увидима и епилогом у коме се бележе новије промене у изгледу и уређењу простора (Ђорђевић и Тодоровић 2025, 22).

Методолошки, аутори комбинују више врста грађе: преглед ранијих писаних извора и публикација о Зајде Баџи, описе и интерпретације из претходних истраживања, као и сопствени теренски рад и разговор са чуварем светилишта (Ђорђевић и Тодоровић 2025, 27). Ова комбинација омогућава да се култ не „сведе“ само на легенду, нити да се теренски материјал чита без историјске позадине. Читалац тако добија и континуитет и промену: шта је у причи стабилно, а шта се мења у односу на друштвене околности, демографију и градску инфраструктуру.

У делу о легенди издвајају се мотиви који се понављају у варијантама усменог предања: побожна девојка или жена, чудесно „путовање“ (најчешће у Меку или ка неком моралном ауторитету), нестанак као потврда светости, као и материјални знак чуда (предмет/храна који се појављује на удаљеном месту или се враћа ходочасником),

[2] Ђорђевић, Драгољуб Б. и Драган Тодоровић (2025). *Зајде Баџа – ромско култно место* (друго, допуњено издање). Ниш. ЈУРОМ Центар, стр. 1-84.

уз мотив светлости и турбета чији се кров руши или остаје отворен (Ђорђевић и Тодоровић 2025, 29). Овај наративни слој аутори не третирају као „доказ“ у строгом историјском смислу, већ као механизам стварања смисла: легенда објашњава зашто је место свето и зашто се посећује, односно како се у локалној заједници оправдава пракса ходочашћа, даривања и молбе.

Када се фокус помери на праксу, у првом плану су радње које посетиоци обављају на светилишту: паљење свећа, остављање прилога, изговарање личне молитве/молбе, као и даривање (новац, храна или предмети) у складу са локалним обичајем (Ђорђевић и Тодоровић 2025, 28). Посебно је значајно што се опис не зауставља на „списку радњи“, већ се пажња усмерава на њихов смисао: посета светилишту функционише као начин да се несигурност свакодневице „преведе“ у језик наде, обећања и моралне обавезе. Дар није пука материјална надокнада, већ чин који успоставља однос према светињи и према заједници, односно потврђује припадност и захвалност.

Тема прожимања верских елемената у књизи је постављена без сензационализма. Уместо да се мешовита пракса прогласи „недостатком вере“ или сујеверјем, она се тумачи као историјски условљена култура контакта: дуг живот у хетерогеним срединама омогућио је да се обичаји прилагођавају потребама заједнице и да светилиште постане простор који је религијски прихватљив различитим посетилачким групама (Ђорђевић и Тодоровић 2025, 29). У том смислу, Зајде Баџа није само „остатак“ прошлости, већ активан социјални ресурс: место на коме се преговарају идентитети, граде односи и практикује локална етика (нпр. наглашена забрана „зла“ и усмереност молби ка здрављу, миру и благостању).

Епилог допуњеног издања доноси податке о видљивијем увођењу светилишта у јавни градски простор: уређење, постављање осветљења и информативних елемената, као и покушај да се задржи баланс између заштите/уређења и „живе праксе“ (Ђорђевић и Тодоровић 2025, 59). Ово отвара важно питање: шта се дешава са културним местима када постану део институционалних политика наслеђа и како се спречава да „уређивање“ не потисне свакодневни, ритуални живот који место чини смисленим?

Књига се добро допуњује радом Милана Ранђеловића, који легенду о Захиде Баџи анализира као пример суфијске мистике и показује препознатљиве мотиве који се јављају у исламским предањима, као што су чудесно путовање, морални ауторитет и светлост као знак светости (Ранђеловић 2018, 24). То помаже да се феномен види шире, а не само локално. Корисно је и поређење са оквиром који даје публикација о ромским културним местима и култури смрти, јер се Зајде Баџа тако може посматрати као један пример шире мреже сличних места и пракси у региону (Todorović 2005, p. 65). Са те стране, књига има вредност и као материјал за компаративне анализе.

Највећа вредност књиге је у томе што успева да споји различите временске и изворне слојеве у један читљив наратив: историјске трагове и записе о легенди, касније интерпретације, као и савремене

теренске увиде. Та целина чини монографију употребљивом широку читалачку публику који траже „улаз“ у тему ромске религиозности и локалних култова у урбаним срединама. А ту је и друштвена порука: уместо да се светилиште посматра кроз питање „чије је“, аутори показују како заједнички простор може да функционише на основу међусобности, даривања и практичних потреба људи који долазе (Ђорђевић и Тодоровић 2025, 29).

Добро је и то што се у опису праксе води рачуна о унутрашњим правилима светилишта: види се да постоји јасан вредносни оквир (шта је дозвољено, шта није, шта се сматра пристојним и исправним), па Зајде Баџа није представљена као хаотично место „испуњавања жеља“, већ као културни простор са нормама које одржавају његов интегритет. Тај аспект је важан јер показује да народна религиозност није нужно безоблична, већ често има сопствену дисциплину и моралну логику. Један занимљив моменат који се помиње у описима јесте морална граница у употреби светог места: постоји свест да се светилиште не користи за зло и да се избегавају радње које би биле усмерене на повређивање других, што показује да место има и вредносни кодекс, а не само функцију испуњавања жеља (Трофимова 2017, 16).

Као могућност за даље унапређење, књига би се могла проширити корпусом кратких исказа самих посетилаца (нарочито савремених), јер би то донело више „гласова“ и олакшало праћење различитих мотива долазака: да ли је у позадини здравље, породица, посао, захвалност или нешто сасвим друго. На крају, епилог отвара тему односа институција, заштите наслеђа и живе праксе; тај сегмент делује као полазиште за наредно, можда посебно истраживање, јер је питање актуелно за многа култна места у Србији и региону. Повезивање са додатном литературом (нпр. радом о суфијским мотивима у предању о Захиде Баџи) може да прошири компаративни хоризонт, али је добро што основна линија приказа остаје на самој монографији и њеним налазима.

Друго допуњено издање монографије *Зајде Баџа – ромско култно место* успева да покаже како једно скромно урбано светилиште може бити место „згуснутог“ значења: у њему се укрштају легенда и свакодневица, приватна нада и јавни простор града, као и различите религијске традиције које се, у пракси, нужно не искључују. Књига је корисна као увод у тему локалних култова и ромске религиозности, али и као пример како се социолошко и етнографско писање може спојити са осетљивим приступом мањинским темама.

Због јасне структуре, разумљивог језика и истраживачке утемељености, монографија представља добар материјал за, како то и сами аутори закључују, даља истраживања културе и религиозности у југоисточној Србији (Ђорђевић и Тодоровић 2025, 60).

ЛИТЕРАТУРА

Ђорђевић, Д. Б. и Д. Тодоровић (2025). *Зајде Баџа – ромско култно место* (друго, допуњено издање). Ниш: ЈУРОМ Центар.

Ранђеловић, М. „Захиде Баџи: један пример суфијске мистике из османског Ниша“. *Гласник Етнографског института САНУ* LXVI, 1 (2018): 139-154.

Трофимова, К. (2017). *Зајде Башће: ромско култно место*. Ниш и Нови Сад: Машински факултет Универзитета у Нишу, ЈУНИР и Прометеј.

Ђорђевић, Д. Б. и Д. Тодоровић (прир.). (2003). *Религија и верски обичаји Рома*. Ниш: ЈУНИР и Свен.

Todorović, D. (prir.). (2005). *Romani Cult Places and Culture of Death*. Niš: Sven.

Ања Јовановић
Филозофски факултет у Нишу

BALKAN SYNTHESES

Journal for social issues, culture and regional development

Faculty of Philosophy, University of Niš

Vol. XIII, Number 1

Niš, (2026)

Published by

Faculty of Philosophy

University of Niš

Niš, Ćirila i Metodija 2

Publisher

Vladimir Ž. Jovanović, full profesor, Dean

Proofreading

Marija Šapić

Journal cover

Darko Jovanović

Page break

Darko Jovanović

Format

16 x 25 cm

Print

D.O.O. TRI O Aranđelovac

Print run

20

www.filfak.ni.ac.rs/balkanske_sinteze

ISSN 2406 - 1190

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

Часопис за друштвена питања, културу и регионални развој
Филозофског факултета Универзитета у Нишу

Година XIII, број 1
Ниш, (2026)

Издавач
Филозофски факултет
Универзитета у Нишу
Ниш, Ћирила и Методија 2

За издавача
Проф. др Владимир Ж. Јовановић, декан

Лектура / коректура
Марија Шапић

Корице
Дарко Јовановић

Прелом
Дарко Јовановић

Формат
16 x 25 cm

Штампа
Д.О.О. ТРИ О, Аранђеловац

Тираж
20 примерака

www.filfak.ni.ac.rs/balkanske_sinteze
ISSN 2406 - 1190

Издавачки центар
Филозофског факултета
Универзитета у Нишу

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

3+94

БАЛКАНСКЕ синтезе : часопис за друштвена питања, културу и регионални развој = Balkan syntheses : journal for social issues, culture and regional development / главни и одговорни уредник Љубиша Митровић. - Год. 1, бр. 1 (2014)- . - Ниш : Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2014- (Аранђеловац : Д.О.О. ТРИ О). - 24 cm

Полугодишње.
ISSN 2406-1190 = Балканске синтезе
COBISS.SR-ID 210639116